

РЕЦЕНЗИИ

«Тайны Русского каганата» и другие проблемы научной графомании (заметки по поводу работ Е.С. Галкиной)

Рецензия — далеко не самый благодарный жанр. О хорошей книге жаль портить впечатление невольно замеченными ошибками, оплошностями или недоработками, на плохую же просто не хочется тратить ни времени, ни эмоций. Гораздо удобнее выделять по-настоящему важные позитивные и негативные моменты уже в историографических обзорах или в конкретной работе, что автор и предпочитал делать до недавнего времени. Нарушить «политику невмешательства» заставило событие весьма экстраординарное, оказавшееся при более детальном рассмотрении лишь верхушкой айсберга проблем отечественной исторической науки. Впрочем, «рецензией» настоящую реакцию назвать трудно, учитывая, что речь пойдет в целом о деятельности «звезды интернета», «романиста» и «подпольщика-революционера от науки» в одном лице — Е.С. Галкиной, а точнее, о факторах, обеспечивающих «жизненную среду» для существования подобных «феноменов».

Признаюсь сразу — настоящий текст был написан давно, «по горячим следам» событий, но отложен «в стол» по причине отсутствия в нем какого-либо практического значения собственно для исторической науки. Но по прошествии нескольких лет пришлось с ужасом констатировать, что явление, о котором шла речь в рецензии, становится системным — оно динамично расширяется и разрастается метастазами, охватывая все новые и новые области. Непосредственно Е.С. Галкина — лишь повод для разговора, каждый же из исследователей наверняка сможет персонифицировать данный пример в виде более знакомых личностей и более «злободневного» произведения.

С творчеством Е.С. Галкиной впервые довелось столкнуться при рецензировании одной из кандидатских диссертаций, автор которой попытался оспаривать идеи, изложенные в книге Е.С. Галкиной *Тайны Русского каганата* (М.: Вече, 2002, 432 с.). Предъявленное для ознакомления откровенно аматорское научно-популярное издание, даже без намека на формальные признаки «научности» (т.е. научный редактор, рецензенты, учреждение), в характерном для дилетантов высокопарном стиле «громило» современные научные представления о Хазарии, салтово-маяцкой культуре и ранних фазах истории Руси в противостоянии с некой демонизированной «нормано-хазарской концепцией».

Смысл последней автор кратко определял как «норманизм и версию о господстве над югом Восточной Европы Хазарского каганата», которые, разумеется, «разбиваются при первом же серьезном взгляде на проблему». Дальнейшее вопрошание: «Но как же им удалось завладеть умами ученых?», плавно переводило текст в поиск врагов «истинной концепции», утверждавших неспособность славян к государственному строительству. Таковые в результате «расследования» в области историографии действительно «обнаружились» — это

«норманисты» и «хазарофилы», противостоящие «историкам патриотического направления». Правда, вместо традиционной «патриотической» риторики современных антинорманистов, в книге под влиянием славянофильской историографии XIX в. делалась очередная попытка реанимировать «сармато-аланскую» версию «южного» происхождения Руси.

Алгоритм поиска «Русского каганата» начинался стопами Б.А. Рыбакова и его разысканий о представлениях арабо-персидской географии о Восточной Европе. Особую ценность именно работ археолога Б.А. Рыбакова, в противовес «априорно норманистским» недавним востоковедческим работам по данной проблеме, «вызывающим скорее недоумение», придавали привлечение «археологических данных и исторической логики, чего так недостает большинству наших исследователей». Адресованное Б.А. Рыбакову замечание А.П. Новосельцева о необходимости анализировать источники в оригинале также парировалось с примечательным апломбом, значение которого станет понятным ниже: «Если исследователь не понимает эпохи, следует неверной методологии, рассматривает источник сам по себе, а не в контексте событий его времени, то даже знание сотни языков не поможет ему приблизиться к истине».

Вооружившись «исторической логикой» и «археологией», Е.С. Галкина произвела собственную ревизию восточных письменных данных о локализации русов IX–X вв., остановившись в результате на области Подонья. Но при взгляде на археологическую карту автора ожидал неприятный сюрприз — именно здесь располагались памятники салтово-маяцкой культурно-исторической общности (КИО), относимые археологами к Северо-Западной Хазарии. Впрочем, и эта проблема с легкостью пала под напором пера отважного борца с историческими мифами. И «миф о Великой Хазарии», и «миф о хазарской салтовской культуре», развенчивались на этот раз не менее пафосным «доказательством» профессиональной несостоятельности всех археологов-салтоведов.

Единственным «светлым пятном» историографии, разумеется, опять выступил Б.А. Рыбаков, но и ему, по мнению автора, не хватило фантазии «предложить взамен хазарской теории менее спорную концепцию». Таковой Е.С. Галкина сочла лишь тезисное предположение археолога Д.Т. Березовца о принадлежности названия «русов» во главе с хаканом именно населению салтовской КИО. Собственно аргументацию Д.Т. Березовца автор тоже сочла вздорной, «но все-таки главный шаг был сделан — лесостепь салтовской культуры и этноним „рус” соединились». Обсуждать что-либо дальше после такого торжественного момента, вероятно, было бы кощунством, поэтому характеристику образованного «Русского каганата» Е.С. Галкина банально заменила не вполне грамотной компиляцией сведений о населении салтовской КИО из археологических работ.

Только после этого на помощь была призвана древняя «роксолано-аорская» гипотеза происхождения этнонима «русь», разбавленная вновь «историко-археологическими» воззрениями автора о Восточной Европе I тыс. н.э. Но если подобными версиями историография пестрела и раньше, любопытство вызывал только один вопрос: как же автор выкрутится, чтобы все же связать «салтовских русов» с самой Русью?

Поворот, действительно, оказался интригующим. Е.С. Галкина «обнаружила» не замеченный археологами разгром салтовской культуры сер. IX в. союзниками хазар венграми, после чего направила остатки «Русского каганата»... в Прибалтику. «Убийственный» для норманизма источник обнаружился в трудах М.В. Ломоносова, писавшего о том, что «аланы были смешаны с курляндцами». Добавив сюда иранскую этимологию «русских» названий порогов у Костантина Багрянородного, предложенную археологом М.Ю. Брайчевским, автор, разумеется, сделала «предельно ясным» аланское происхождение Руси. Правда, так последовательно поощряя археологов в областях разысканий о письменных источниках и лингвистике, их собственно археологическим выкладкам Е.С. Галкина не менее последовательно не доверилась и тут: «Определить же, как и откуда вернулась в Поднепровье русская элита, пока археологии не под силу»!

Осталось также загадкой, поняла ли сама автор, что так яростно защищая славян от «народов господ» — норманов и хазар, она не только не доказала существование собственно восточнославянской государственной традиции, но и создала собственный «народ господ» — «алан-русов»?

Как это ни странно прозвучит, но столь экстравагантная работа Е.С. Галкиной именно в тот момент показалась ничем не примечательной — о древних славянах или скифах подобных любительских книг накопилось уже сотни, почему бы и хазарской и раннедревнерусской тематике не разделить печальную сторону популярности темы? Соискатель закономерно получил замечание за использование «ненаучной» литературы, но история на этом, к сожалению, не закончилась. Идеи Е.С. Галкиной перекочевали в бездонное море интернета, а сама автор с завидной постоянностью радовала своих виртуальных поклонников порцией новых «опровержений», становившихся, к тому же, все более «начитанными». Наконец, несколько лет спустя в руки попала уже вполне наукообразная по форме статья Е.С. Галкиной, которая заставила поинтересоваться у московских коллег, не имела ли она какое-либо отношение к научным организациям? Ответ задержался ещё на несколько лет, но превзошел все возможные ожидания.

Научный мир тесен. Специалистов в каждой теме немного, поэтому естественная необходимость научного обмена и общения заставляет искать контакты с коллегами, обмениваться новыми материалами, литературой и отслеживать даже случайные имена и работы. Но когда коллеги из Института археологии РАН спустя полтора года после защиты передали украинским хазароведам копию автореферата диссертации на соискание степени доктора исторических наук (!) по специальности «отечественная история» той самой Е.С. Галкиной с очередным парадоксальным названием *Кочевая периферия восточных славян и Древней Руси: этносоциальные процессы и политогенез* (Москва, 2006), это событие стало настоящим сюрпризом.

Автореферат свидетельствовал, что работа выполнена на кафедре истории факультета социологии, экономики и права Московского педагогического государственного университета. Фамилии научных консультантов и оппонентов, к сожалению, ничего не скажут исследователю раннесредневековых номадов, равно как и ведущая организация — Российский университет дружбы народов.

Внимание же русистов привлечет лишь имя главного научного консультанта, личности весьма неординарной — А.Г. Кузьмина. «Докторский» список публикаций в качестве монографии включал все те же *Тайны Русского каганата*, а в списке научных статей по теме диссертации красовались не только экзотические статьи «Катар» и «Оман» из учебника по истории Азии и Африки или заметки из популярной энциклопедии, но и, пожалуй, даже более экстравагантные для авторефератов статьи из *Нашего современника* и *Роман-журнала XXI век*. Но судя по тому, что диссертация была успешно защищена, эти удивительные подробности ничуть не смутили ВАК Российской Федерации и совет по защитах МПГУ. Оставалось только предполагать, что у автора, незаметно для номадистов и русистов завершившего путь от первой публикации до докторской степени всего за 9 лет, в активе содержалось серьёзное открытие, сравнимое с расшифровкой клинописи или письменности майя, на фоне которого вся экстравагантность могла быть благосклонно прощенной.

Судя по автореферату, в качестве диссертации была предъявлена книга с более соответствующим содержанию названием: Галкина Е.С. *Номады Восточной Европы: этносы, социум, власть (I тыс. н.э.)*. М.: Прометей, 2006, 564 с. Причем, переоформляя книгу в диссертацию, автора ничуть не смутило начать повествование о «периферии восточных славян и Руси» с миграции сарматов в Европу. Отличается диссертация от книги также и введением, в котором, согласно формальным требованиям к диссертационному исследованию, Е.С. Галкина вынужденно кратко излагает основные тенденции историографии в изучении общих закономерностей этнического и социально-политического развития кочевых обществ. В книге этот «балласт» с легкостью отброшен, и автор с места в карьер начинает «решать» все проблемы истории и археологии кочевых народов Восточной Европы от сарматов до печенегов (с III в. до н.э. до X в. н.э.).

Увы, открытия, сравнимого с расшифровкой клинописи, в книге мы так и не обнаружим. Е.С. Галкина пошла более простым экстенсивным путем расширения хронологии и географии исследования, существенно переписав и дополнив уже знакомые нам *Тайны Русского каганата* за счет «ранних» разделов. Из текста, правда, исчезла «патриотическая» риторика, но не риторика как таковая — апломб и амбиции автора только выросли пропорционально размеру книги.

Первые её два раздела откровенно компилятивны, но стиль этой компиляции очень необычен для представителя преподавательского корпуса. Автор напряженно пытается изложить в ограниченном объеме текста именно свое видение истории и археологии сарматов, алан, готов, гуннов, болгар, авар, тюрков, древних славян, делая это в характерной остро дискуссионной манере, вместо анализа историографии и выделения основных направлений, с «профессорской небрежностью» раздавая оплеухи ведущим специалистам в каждой из затронутой областей. Но ещё более пугающим по сравнению со стилем изложения выглядит его фактическое содержание. Отбор литературы совершенно хаотичен: автору не известен или она намеренно не использует целый ряд ключевых обобщающих работ, зато постоянно мелькают ссылки на тезисы и на статьи, разбирающие частные вопросы; очень фрагментарно представлены новейшие

исследования; зарубежные издания практически проигнорированы, но, что удивительно, ещё более серьёзные пробои в книге с несомненно доступной автору украинской литературой.

Отсутствие системных знаний приводит к невозможности правильно выделить главные историографические линии и, как одно из следствий, к характерному для дилетантов отбору наиболее неординарных, резких и рискованных мнений, из которых автор и строит «собственное видение». На ходу придумываются новые «проблемы», а давно решенные неожиданно оказываются «неисследованными», поскольку автору попросту не известны соответствующие работы. Взгляды ведущих специалистов зачастую «опровергаются» ссылками на гипотезы любителей или же на предположения специалистов из других областей, выводы новейших работ — мнениями полувековой давности. Многие ссылки удивляют отсутствием какой-либо связи с предложением, но это в лучшем случае — в худшем исследователям просто приписываются ошибочные или же совершенно нелепые утверждения. Неспособность Е.С. Галкиной к внимательному чтению иллюстрируется и просто невероятным количеством фактических ошибок, перечисление и разъяснение которых заняло бы больше объема, чем сам рецензируемый текст!

Если после первого раздела рецензент ещё будет полон решимости писать полноценную «разгромную» рецензию, то уже после второго несомненно поймет полную утопичность такой затеи, а после третьего просто обессиленно опустит руки. Но после четвертого и пятого разделов, где автор, наконец почувствовав себя «в своей тарелке» и перейдя к любимой проблеме «Русского каганата» в салтовской культуре, накрывает читателя очередным «девятым валом» фактологической безграмотности, необходимость хоть какой-то реакции становится неотвратимо очевидной. Ведь новоиспеченный «доктор исторических наук», несомненно претендующий или уже получивший ещё и звание «профессора» одного из главных педагогических вузов России, автор «научных» монографий, учебников и хрестоматий для школы и вузов, увы, в сознании неискушенного читателя начинает репрезентировать уже не «паранормальную», а именно «нормальную» науку, более того, имея теперь все возможности воспитать целую «школу» продолжателей А.Г. Кузьмина. И что самое парадоксальное, как довелось неоднократно услышать, «виновниками» этого в глазах коллег оказываются именно специалисты по раннедревнерусской и хазарской проблематике, не желающие тратить время и нервы на подобные «феномены»!

Проблема конкретной диссертации и книги Е.С. Галкиной состоит не только в самонадеянной попытке «кавалерийским наскоком» разобраться в нескольких десятках сложнейших проблем, над каждой (!) из которой работают целые группы специалистов. Она лежит гораздо глубже и заключается, прежде всего, в методологических аспектах. Если в *Тайнах Русского каганата* автор заявляла, что «единственной методологией историка была и остается диалектика, а точнее — диалектический материализм», то в автореферате докторской диссертации акцент несколько смещен: «Базой для выработки методологии и методики исследования послужили историософские и теоретические работы отечествен-

ных и зарубежных философов, этнологов и специалистов в области социальной антропологии, историков, археологов». Так что же перед нами: историософия или наука?

Похоже, для автора это диалектически единые понятия, поскольку после объяснения «историософской методологии» и очередных размышлений о «диамате», неожиданно находим вполне «научную» декларацию «комплексного подхода, который заключается в широком использовании всех данных об историческом явлении, в том числе письменных источников, археологических материалов, данных вспомогательных исторических дисциплин, лингвистики, этнографии, палеоантропологии». Все выглядит внешне правильно, пока автор не пытается дать разъяснения: «данные археологии используются «на стыке наук», т.е. на основании опубликованных материалов, прошедших через значительный объем «внутренних» исследований, проведенных специалистами-археологами, в результате которых первичные наблюдения археологических памятников становятся непосредственно источником фактов». Следует полагать, что аналогичным образом Е.С. Галкина собралась добывать «факты» и из других исторических дисциплин.

Проблема «факта» в теории археологии — одна из сложнейших. Археологическое исследование последовательно проходит целый ряд процедур, каждая из которых сопряжена с правильным использованием соответствующего набора методов. Раскопки, фиксация, составление отчета — эти этапы определяют достоверность археологического комплекса как источника; группировка артефактов и комплексов, их интерпретация, датировка, определение культурной принадлежности — следующий, аналитический этап исследования; этнические же, социальные, исторические и т.п. реконструкции — заключительная, преимущественно гипотетическая и, как это не парадоксально звучит для историка, наименее значимая часть археологического исследования.

Причина последнего состоит не только в очень высокой доли реконструкции в выводах, но также и самом характере археологии как постоянно динамично развивающейся науки. Накопление новых данных, новых методов исследования делают любые аналитические работы устаревшими уже через 20–30 лет, а нуждающимися в значительных корректировках — уже через 5–10 лет. Этот естественный процесс заставляет многих археологов ограничиваться только наиболее важными процедурными моментами первичной атрибуции памятников, уделяя максимальное внимание корректности формирования базы археологических данных. На выходе, доступная для чтения историку «обобщающая» археологическая литература пестрит аналитическими конструкциями, авторскими реконструкциями и, в противовес, скептическими замечаниями.

Е.С. Галкина — конечно, крайний вариант примера, но и многие более взвешенные историки часто не могут избежать соблазна в этой ситуации выступить к качеству «судьи» при разборе мнений археологов или вообще предложить свой вариант решения. И только у самодостаточных историков-источниковедов заметна «граница благоразумия», позволяющая не касаться напрямую самого археологического материала и не строить на нем собственных выводов. Научная гипотеза не может быть построена на гипотезах!

Акцентировать внимание на явных фактических ошибках Е.С. Галкиной нет особого смысла — их легко заметят специалисты и даже просто внимательные читатели. Полезнее будет показать несколько примеров-моделей, казалось бы, совершенно «безобидных» ситуаций, которые могут послужить предостережением и другим историкам.

В 1986 г. в Москве произошла защита докторской диссертации Л.М. Рутковской, одним из главных тезисов которой была аргументация существования «центра оседлости» кочевников в Среднем Поднепровье в III–VIII вв. Публикации материала и аналитические статьи исследователя не блистали эрудицией, но и не вызвали подозрений. Вызывало удивление только странное избегание использовать материалы Л.М. Рутковской наиболее, казалось бы, заинтересованными в них украинскими специалистами. Ответ лежал в полевой отчетной документации Л.М. Рутковской, которая свидетельствовала, что «аланские» и «гуннские» элементы в культуре «ключевого» черняховского поселения Капуловка появились на самом деле вследствие сбора из размывов водохранилища материалов разрушенного курганного могильника, совершенно непонятным образом отнесенных в интерпретации к слою поселения. Абсолютное непонимание особенностей фиксации раскопок в различных условиях лежит и в основе интерпретации Л.М. Рутковской размывных котлованов славянских жилищ поселения Стецовка как «юртообразных», которую повторяет Е.С. Галкина. Интересно, какие ещё «факты» сможет извлечь из подобных работ «специалистов-археологов» неподготовленный читатель?

Обратным примером может быть концепция «пастырской культуры» одной из самых влиятельных фигур в советской археологии XX в. — М.И. Артамонова, к слову, достаточно популярная в различных вариациях и сегодня. Е.С. Галкина полностью повторяет и идею о салтовских истоках пастырской гончарной посуды, и мнение о синхронности городища пеньковской культуре, отбрасывая работы основного исследователя проблемы О.М. Приходнюка. Апеллировать к статусу «классика» М.И. Артамонова именно здесь оказывается совершенно неуместным, поскольку исследователь никогда в реальности не видел ни материалов Пастырского, ни пеньковской культуры, родив классическую «гипотезу у письменного стола». Дискуссию с последователями М.И. Артамонова собственно «дискуссией» назвать сложно — это скорее попытки отменить научные ошибки, которые загадочным образом каждый раз рождают новые «модификации» и, опять-таки, без непосредственной опоры на материал.

Третий пример — новая концепция «гунно-сарматской культуры» Южного Приуралья С.Г. Боталова и С.Г. Гуцалова, которую немедленно подняла на щит Е.С. Галкина как одну из основных моделей этнокультурной характеристики гуннских племен Европы. Интересная, но достаточно рискованная концепция к моменту выхода книги Е.С. Галкиной ещё не прошла никакой серьёзной апробации. А уже после публикации, в № 3 *Российской археологии* за 2007 г., подверглась шквальной атаке сарматологов. Не факт, что все положения концепции С.Г. Боталова и С.Г. Гуцалова будут опровергнуты, дальнейшая дискуссия отсечет «рациональное зерно». Но ведь Е.С. Галкина успела построить на её ос-

новании, как на «факте», свою собственную модель миграции гуннов в Европу, вынесенную как один из краеугольных камней докторской диссертации!

И, наконец, последний пример. Е.С. Галкина потратила немало времени на чтение археологической литературы по проблеме салтово-маяцкой культуры Подонья и, судя по бесцеремонному тону суждений, даже сочла себя самым информированным «специалистом». Боюсь, что студента-дипломника с подобным списком литературы по теме пришлось бы отправить назад в библиотеку, но даже прочти он все имеющиеся публикации, полученное «печатное» представление о салтово-маяцкой культуре будет весьма и весьма приблизительным. Реалии выглядят разочаровывающее для историка — нет ни одного (!) крупного салтовского памятника Подонья, полностью, до последнего артефакта, введенного в научный оборот публикациями. Более того, соотношение опубликованного и неопубликованного материала явно на стороне последнего. Совсем плачевная ситуация в книге Е.С. Галкиной и со знакомством с кочевническими комплексами Восточной Европы VI–IX вв.

Чтобы понять значение этого факта, достаточно для примера представить ситуацию формирования научного представления о летописях только лишь на основании летописных цитат из работ классиков! Каким образом к информации имеют доступ археологи? Это, прежде всего, архивы научных отчетов академических институтов Киева (ИА НАНУ), Москвы (ИА РАН) и Санкт-Петербурга (ИИМК РАН), а также непосредственно коллекции археологических материалов, находящиеся в нескольких десятках городов. Разумеется, значительная часть информации остается недоступной даже для самых крупных специалистов, вследствие чего без научных контактов и неформального научного обмена представить полную картину салтово-маяцкой проблематики (как, впрочем, и большинства других проблем археологии) просто невозможно.

Приведенные выше четыре модели ошибок: «специалист-дилетант», «магия имени», «идея без апробации» и «знание вне книги», способны в общих чертах описать лишь некоторые опасности, подстерегающие историка при чтении археологической литературы. В большинстве же случаев ошибочные заключения делаются как историками, так и археологами, при обычном нарушении иерархии признаков в анализе.

Читая «археологические» пассажи книги Е.С. Галкиной, вновь вспоминается первое занятие по логике, когда для иллюстрации нарушения правила достаточного основания преподаватель предложил «логическую» цепочку: «Сократ смертен; кот тоже смертен, следовательно, Сократ — кот». Увы, археология сталкивается с огромным количеством признаков, используемых в анализе, и построение их иерархии — постоянный процесс прогресса науки, достигаемый множеством конкретно-предметных дискуссий. Полноценно следить за этим процессом, а тем более участвовать в нем, могут лишь специалисты в каждой конкретной узкой области, попытки же вмешаться коллег из «соседних областей» обычно приводят только к продуцированию слабых или ошибочных гипотез.

Читатель вправе спросить: зачем столько внимания уделено вопросу использования археологической литературы историками, если и так заведомо ясно, что

Е.С. Галкина не в состоянии конкурировать с археологами в знании и понимании археологического материала? Да проблема как раз и состоит в том, что из пяти глав книги и семи разделов докторской диссертации лишь одна глава и раздел соответственно посвящены собственно анализу письменных источников, остальные же наполнены безобразно скомпилированными сюжетами из археологических работ и обобщающих исторических!

Этот единственный раздел, посвященный сведениям арабо-персидской географической литературы о Восточной Европе VIII–XII вв., в автореферате максимально подчеркнут как авторский вклад, и, следует полагать, именно в нем и сокрыт тот самый «докторский» вклад Е.С. Галкиной в историческую науку. Но... не будем спешить с такой оценкой.

В 2001 г. Е.С. Галкина защитила кандидатскую диссертацию *Русский каганат и салтовская культура*, почти полностью включенную в уже упоминавшуюся книгу *Тайны Русского каганата* (2002). В 2003 г. востоковед И.Г. Коновалова отреагировала на *Тайны Русского каганата* иронической газетной рецензией, порекомендовав молодому автору между прочим читать источники в оригинале и научиться азам их научной критики. Судя по результатам, именно в этом направлении и работала последующие три года Е.С. Галкина. Список использованных источников резко увеличился, в т. ч. и за счёт арабоязычных текстов. Поразительный скачок с нуля всего за несколько лет!

Оценить качество анализа письменных источников Е.С. Галкиной мы предоставим востоковедам, отметить же следует другое. Только в России, не считая других стран, школа исследования арабо-персидской географической книжной традиции о Восточной Европе насчитывает более полутора столетия истории. Книге Е.С. Галкиной предшествовали классические работы Б.Н. Заходера, А.П. Ковалевского, А.П. Новосельцева, в настоящее время этими же проблемами активно занимаются Т.М. Калинина, И.Г. Коновалова и др. Что же кардинально нового внесла в проблему Е.С. Галкина по сравнению с предшественниками? Первое, что бросается в глаза — археологические данные! Каждый раз, когда локализация тех или иных географических ориентиров источника проблематична, Е.С. Галкина обращается не к источнику, а к своим «археологическим» представлениям о расселении народов. Поначалу скромно, но когда дело доходит до «русских» сюжетов, письменные источники начинают объясняться целиком через призму весьма специфических «археологических» наблюдений автора.

Интересно, что если в *Тайнах Русского каганата*, а следовательно, и в кандидатской диссертации, Е.С. Галкина акцентировала внимание на «убедительной» локализации «Русского каганата» в лесостепном Подонье именно на основании письменных источников, в докторской акцент плавно меняется, и уже археологические данные якобы неопровержимо свидетельствуют о «русско-асской» принадлежности салтовских памятников лесостепного Подонья. Не менее остроумный «финт» нас ожидает и на самом щекотливом месте о миграции «алано-русов» в Прибалтику. Вместо ожидаемых новостей о результатах поиска загадочного источника М.В. Ломоносова об «алано-курляндцах», автор прос-

то отправляет читателя назад к *Тайнам Русского каганата*, где, разумеется, все давно уже установлено.

Несмотря на частоту упоминания слов «русы» и «русский», классифицировать творчество Е.С. Галкиной как «русистику» весьма сложно. В хаотическом наборе сюжетов об ираноязычных и тюркоязычных номадах, германцах, славянах и т.д. довольно трудно уловить и саму базовую линию дедуктивного конструкта Е.С. Галкиной. Единственное, что может реально ощутить читатель — это искреннюю гордость автора за отождествление «Русского каганата» с археологическими памятниками салтовской КИО, уверенность в истинности которого подогревается полным отсутствием какой-либо реакции со стороны археологов на столь «выдающееся открытие».

Салтовская и хазароведческая проблематика в целом в настоящее время действительно переживают острые проблемы: это смена поколений и переход источниковой базы на новый количественный и качественный уровень. Кропотливая работа по введению в научный оборот огромного массива археологического материала, полученного раскопками второй половины XX в., ещё только начата, и до её завершения ни один серьезный исследователь не рискнет строить новые обобщающие модели. Образовавшийся «вакуум» стремятся мозаично заполнить в основном молодые исследователи-археологи, но, одновременно, он со стремительной силой привлекает внимание историков.

На попроще синтеза археологии и истории в отношении лесостепного варианта салтовской КИО Е.С. Галкина далеко не одинока, хотя работы своих «главных конкурентов» — О.Б. Бубенка и А.А. Тортики использует минимально или вообще не знает, впрочем, как и последние не замечают существования Е.С. Галкиной. Все трое практически синхронно в 2006–2007 гг. выпустили монографии и защитили докторские диссертации. Результат, правда, обескураживающий неискушенного читателя: в видении О.Б. Бубенка лесостепное Подонье — это «аланы-буртасы» в составе Хазарского каганата, у Е.С. Галкиной — это независимый аланский «Русский каганат», а у А.А. Тортики — полиэтничная «северо-западная Хазария» с преобладанием «праболгарского» этнического элемента. Можно, конечно, много говорить о толерантности гуманитарной науки и исторической в частности, но, кажется, по законам логики, из трех взаимоисключающих мнений может быть правильным либо одно, либо ошибочны все три!

Почему именно хазарская и раннесредневековая кочевническая проблематика так привлекает «синтезаторов»? Как уже неоднократно приходилось подчеркивать, наиболее вероятный «корень проблемы» ведет к действительно капитальной для своего времени монографии археолога М.И. Артамонова *История хазар* (1962), впервые предложившей комплексный анализ письменных и археологических источников (применявшийся до этого только представителями «греко-римской» археологии) в исследовании раннесредневековых номадов Восточной Европы. С.А. Плетнева в рецензии на книгу справедливо заметила, что все письменные источники использованы исследователем только в переводах, но для «хазарской» тематики это оправдывалось невозможностью для историка охватить в оригиналах весь спектр источников на арабском, персидском, гре-

ческом, армянском, грузинском, еврейском, сирийском, латинском, китайском, тюркских языках. Параллельно в славяно-русской тематике комплексный подход практиковал Б.А. Рыбаков — ещё одна важнейшая фигура отечественной археологии XX в. Следующий шаг совершил ученик и друг М.И. Артамонова — историк Л.Н. Гумилев. Наделенный несомненным литературным талантом, но не лингвистическими способностями, Л.Н. Гумилев избрал для исторического изложения легкий лекционный стиль профессоров XIX в., не перегруженный ни дискуссиями, ни цитированием источников, привлекающий читателя авторским оригинальным видением проблем, бесцеремонной уверенностью во всем, но не представляющим никакого анализа. И, разумеется, опять никаких источников в оригинале!

М.И. Артамонов, Б.А. Рыбаков и целый ряд других ярких исследователей сер. XX в. оказали серьёзное влияние на все последующие поколения археологов, воспринявших как норму обязательное сопровождение выводов археологического исследования анализом письменных источников. В полной мере это касается и автора настоящих строк, слишком часто злоупотребляющего подобными историческими сюжетами. Но если в археологии письменные данные воспринимались лишь как дополнение к собственно археологическому анализу, сохраняя в любом случае опору на археологические источники (и горе переходящему эту границу!), «школа Л.Н. Гумилева» породила целую «плеяду» историков (преимущественно преподавателей вузов), сконцентрировавшихся на описании этнополитических, социальных, культурных и т.п. общих аспектах, и полностью оставивших изучение самих источников «источниковедам». Задачи подобных работ обычно предполагают «реконструировать», «смоделировать», «предложить новый авторский взгляд», «опровергнуть схемы» и т.д. От мысли объявить все «дедуктивные» теоретические исследования пустой тратой времени, я, разумеется, далек, но все же позволю себе усомниться в практической ценности работ авторов, не прошедших на практике серьёзной школы эмпирических исследований, не понявших ни самого источника, ни его эпохи «изнутри». Ведь какая бы ни была яркая и красивая упаковка у пластикового яблока — съесть его все равно невозможно!

Настоящий герой нашего очерка многолик и имеет множество имен, а его послужной список часто украшают должности и звания. Пожалуй, одна из главных причин спокойной жизни подобных «синтезаторов» — это равнодушие к ним специалистов-источниковедов, готовых подчас высечь коллегу лишь за неверно поставленную запятую, но не находящих для себя равным счетом никакого предмета для анализа в высокопарных «синтезных» работах. Ответственны ли мы за такое равнодушие в условиях, когда именно «синтезаторы» активно формируют представления общества о нашем предмете через систему образования, популярные издания, телевидение, интернет? Боюсь, что да. И дело ведь не в войне с «ветряными мельницами» — иногда просто стоит проявить принципиальность там, где хочется побережь нервы...

Алексей Комар

Бибиков М.В. *BYZANTINOROSSICA. Свод византийских свидетельств о Руси. Нарративные памятники*. Т. II. М.: Рукописные памятники Древней Руси = (Языки славянской культуры) [*Studia philologica*], 2009, 528 с.

Рецензоване видання є другим томом праці М.В. Бібікова «Свод византийских свидетельств о Руси» (перший побачив світ наприкінці 2004 р.). Дотримуючись свого вибору тримати інтригу щодо її загального задуму (кількості томів, структури та принципів видання), автор зазначає лише на звороті обкладинки другого тому (!) про можливе продовження видання: «Планируется продолжение издание нарративных текстов и публикация переводов актов и других источников». На жаль, дослідник не уточнює, які саме «акти» чи «інші джерела» він має на меті вмістити у наступному томі. Це ставить перед нами вкрай непросто завдання, а саме: з'ясувати причини вибору автором того чи іншого твору та підстави його включення до *Свода*. У передмові до першого тому автор доволі чітко сформулював ідею праці наступним чином:

Данный свод впервые на современном уровне обобщает все свидетельства византийских источников IX–XV вв. по истории Руси, вводит в научный оборот неопубликованные материалы византийских рукописей, актов, эпиграфических памятников.

Реалізація автором цього задуму досягається, на його погляд, завдяки розподілу всього наявного матеріалу на три структури: ономастикон, джерелознавчий розділ та переклад. Зміст перших двох полягає у наступному:

... ономастикон (часть 3) содержит все выявленные в византийских письменных памятниках этнические, личные, географические имена и названия, социально-политические термины, хозяйственно-экономические и правовые реалии, имеющие отношение к Руси. Источниковедческий раздел (часть 2) представляет краткую характеристику всех используемых источников, обоснование датировок и атрибуций, указание на объем и содержание их свидетельств о Руси.

Натомість переклад усіх без винятку даних ономастикону зарезервованій для наступного тому (томів?). Саме від нього ми в праві були очікувати хоча б частини представленого ономастикону. Сподівання при читанні рецензованого видання обертаються легким розчаруванням, спричиненим змінами у структурі *Свода*, які жодним чином автором не прокоментовані. Так, замість ономастикону ми отримуємо підбірку із перекладів (переважно вже відомих до *Свода*) близько двадцяти творів візантійської історичної традиції, вибраних без будь-якого пояснення та контексту. Більш того, у праці знайдемо також великий розділ «*Раннеславянская «предыстория»: скифы, готы, анты, склавны»* (5–134), в якому вміщено фрагменти творів Прокопія Кесарійського, Іоанна Малали, Менандра, Феофілакта, Пасхальної хроніки та ін. Доцільність включення

цього розділу до *Свода* неочевидна. Усі наведені М.В. Бібіковим фрагменти перекладів ранньовізантійських авторів свого часу увійшли до двотомного *Свода древнейших письменных известий о славянах*, який і став головним джерелом для автора при підготовці цього розділу. Можливо, у автора були на те свої резони (наприклад, ідея «передісторії» Русі), проте без спеціальних пояснень збагнути їх читачеві буде непросто.

Переїдімо до, власне, основних розділів праці. Їх зручна структура, а саме — стаття, список літератури та переклад, надають нам добру можливість саме у такому порядку розглянути кожен із творів візантійської історіографії, дбайливо обраний автором для *Свода*. Оскільки праця М.В. Бібікова має яскраво виражений довідковий характер, таке ж забарвлення матимуть і наші критичні зауваження.

Житіє Георгія Амастридського (*BHG 668*). Фрагмент тексту *Житія* автор наводить у перекладі В.Г. Васильєвського із двома власними коментарями, які виконують радше функцію приміток, наприклад: «Амастриды, важного города в Пафлагонии...» (136). У статті М.В. Бібіков без зайвих вагань пристає на бік В.Г. Васильєвського, Г.Г. Літаврину та Ігоря Шевченка, котрі вважали, що автором *Житія* був Ігнатій Диякон¹. Звідки само собою слідує висновок, що це повідомлення є «первым упоминанием «росов» в византийских источниках» (135). До честі автора, він вказує й на точку зору «скептиків» — Елен Арвейлер та особливо Атанасія Маркопулоса. Висновки останнього зводяться до наступного: *Житіє* написане Ігнатієм, але у ньому є вставки значно пізнішого часу, зроблені, ймовірно, за вказівкою Фотія². На жаль, поза увагою М.В. Бібікова опинилася блискуча праця А.П. Каждана «*История византийской литературы (650–850 pp.)*», у якій видатний візантиніст навів низку вагомих аргументів на користь погляду, що *Житіє* було написане не раніше початку X ст.³ Спостереження А.П. Каждана настільки важливі, що повертають проблему датування й авторства *Житія* до розряду дискусійних. На жаль, коментар не відбиває цієї обставини.

De administrando imperio (далі — *DAI*). Переклад 9-ї та фрагментів 1–12 та 37 книги *DAI* чи не єдиний (поряд із *Історією* Іоанна Кіннама), здійснений самим автором (чи, точніше, у випадку із *DAI* — спільно з Г.Г. Літаврним у

1 Васильевский В.Г. Русско-византийские исследования. Жития Георгия Трапезундского и Стефана Сурожского, *Труды*. Петроград, 1915. Т.3; Литаврин Г.Г. *Византия, Болгария, Древняя Русь (IX — начало XII в.)*. СПб., 2000, 24–28; Ihor Ševčenko, “Hagiography of Iconoclast Period,” *Iconoclasm. Papers given on the Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies. 1975. University of Birmingham*, ed. Anthony Bryer, Judith Herrin (Birmingham, 1977), 113–133 (див. також репринт: Ihor Ševčenko, *Ideology, Letters and Culture in the Byzantine World* (London, 1982), V. [Variorum Rerpints, Collected Studies series], CS 155.

2 Athanasios Markopoulos, “La Vie de Saint Georges d’Amastri et Photius,” *Jahrbuch der Österreichischer Byzantinistik* 28 (1979), 75–82.

3 Каждан А.П. *История византийской литературы (650–850 гг.)*. СПб., 2002, 464–465 [Византийская библиотека. Исследования].

1989 р.)⁴. Забігаючи наперед: схоже, що М.В. Бібіков так і не «повертався» до тексту після видання двадцятилітньої давності. З нього до *Своду* увійшли не лише фрагменти перекладу, але й коментарі, здійснені окрім М.В. Бібікова також О.О. Мельниковою, В.Я. Петрухіним, А.А. Залізником, Г.Г. Літаврним та Б.М. Флорею⁵. Доцільність передруку у *Своді* частини видання, добре знаного читачу, неочевидна. З огляду на вузьку тематичну спрямованість *Своду* зайвим, на наш погляд, є включення до перекладів частини повідомлень про печенігів (208, 210–211) та угрів (209). Усі вони без винятку включені Дьолою Моравчиком до його зводу *Byzantinoturcica*, видання, що у багатьох відношеннях, особливо щодо структури, стало для М.В. Бібікова добрим прикладом реалізації подібного компендіуму. Не обнадіює також стаття до *DAI*. Подібно до видання 1989 р., автор цілковито слідує колись блискуче накресленій Ромілі Дженкінсом та Дьолою Моравчиком схемі виникнення трактату⁶. Після праць Клаудії Соде та особливо Джеймса Говарда-Джонстона ця приваблива теорія, схоже, переживає не найкращі часи⁷. Втім, сучасна історіографія *DAI* взагалі не відзначена у списку літератури й не позначилася на коментарях. Однак проблема, порушена Джеймсом Говардом-Джонстоном, надто важлива, щоб її можна було ігнорувати, особливо автору *Своду*. Передатування першопочаткового варіанту 9-ї глави *DAI* часом Лева VI Мудрого суттєво змінює наші уявлення про ранню історію Русі. Від вирішення цієї важливої проблеми залежить і відповідність наведених М.В. Бібіковим коментарів до 9-ї книги.

De ceremoniis (далі — *DC*). На відміну від *DAI*, тут автор максимально лаконічний. Стаття про *DC* займає заледве півсторінки тексту. Втім, лаконічність пояснюється автором тією обставиною, що «для истории Руси первостепенное значение имеет описание приема Константином в византийской столице посольства княгини Ольги» (248). Після такої характеристики ми, справді, отримуємо текст прийомів княгині Ольги у перекладі Г.Г. Літаврнина із чомусь дуже скороченими коментарями. Про інші повідомлення *DC* про русів М.В. Бібіков умовчує. Так, не увійшли до *Свода* переклади повідомлень *DC* про руських найманців на візантійській службі у першій половині X ст., у тому числі й про групу «хрещених росів», згадку про яких читаємо у тому ж 15-му розділі, де вміщено й протоколи

4 Константин Багрянородный. *Об управлении империей. Текст. Перевод. Комментарий*, под ред. Г.Г. Литаврина, А.П. Новосельцева. М., 1989.

5 Константин Багрянородный. *Об управлении империей*, 291–332.

6 Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, ed. by Gyula Moravcsik and Romilly J. Jenkins (Washington, 1967), Vol.1, 7–15.

7 Sode C. *Untersuchungen zu De administrando imperio Kaiser Konstantins VII Porphyrogenetos*, *Поискла Вуѡантѡва*. (Varia, V). 13 (Bonn, 1994), 147–291; Howard-Johnston J. The *De administrando imperio*: a Re-examination of the Text and a Re-evaluation of its Evidence about the Rus, *Les centres proto-urbains russes entre Scandinavie, Byzance et Orient*, ed. M.Kazanski, A.Neccessian et C.Zuckerman (Paris, 2000) [Réalités Byzantines, 7], 301–336; Howard-Johnston J. Byzantine Sources for Khazar History. *The World of the Khazars. New Perspectives. Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium hosted by the Ben Zvi Institute*, ed. Peter B. Golden, Haggai Ben-Shammai and András Róna-Tas (Leiden, Boston, 2007) [Handbook of Oriental Studies, Vol. 17], 163–195.

прийому княгині Ольги. Навіть заголовок грамоти до «архонта Русі» із 48-го розділу *DC*, залишився не зауваженим і не перекладеним. Подібна вражаюча вибірковість неабияк насторожує. Для ранньої історії Русі *DC* є джерелом такої інформативної насиченості, що його можна порівняти хіба що з *DAI*. Через вказані недогляди значення, яке визначає автор для *DC*, є, на наш погляд, суттєво заниженим. Не позбавлені важливих недоліків та недоречностей стаття і список літератури. Так, праці Жильбера Дагрона не знайшлося місця ні серед «видань», ані серед «літератури»⁸. Така ж нещаслива доля спіткала й роботи Джона Галдона, Отто Крестена⁹. Врешті, новий переклад 15-го розділу *DC*, підготовлений Майклом Джефрі Фезерстоуном на основі виправленого Лейпцизького списку *DC* (*cod. Lipsiensis Bibl. Univ. Rep. I.17, greac.28*) та із залученням різночитань з іншого списку *cod. 133 Chalcensis S. Trinitatis — cod. 1003 Athous Vatopedensis*, також автор оминув¹⁰. Щодо княгині Ольги, то дослідник не приділяє щонайменшої уваги проблемі датування поїздки, хрещення, обставин прийому та дарів. У списку літератури пропущено працю А.В. Назаренка, присвячену цій важливій проблемі¹¹, а також Франца Тінефельда, у роботі якого здійснено спробу узагальнити дискусію між Г.Г. Літаврним, А.В. Назаренком, Анджеем Поппе та Дмитрієм Оболенським¹². Подібні приклади вибіркової обізнаності щодо *DC* можна множити.

«Восний трактат». Реалізація даного розділу, здається, найбільш разуче суперечить ідеї *Свода*. З невідомих причин аналізується лише один із трактатів, а саме — *Про облаштування табору* (*De castrametatione*). Чому саме вибір М.В. Бібікова зупинився на цій пам'ятці візантійської полемології, збагнути важко. *Praecepta militaria* та *Про бойовий супровід* (*De velitatione bellisca*), які небезпідставно приписують імператорові Никифору II Фоці, заслугоували б на увагу не меншою мірою. Їх інформаційний ресурс ще далеко

8 Dagron G. "L'organisation et le déroulement des courses d'après le *Livre des Cérémonies*". *Travaux et Mémoires* 13 (Paris, 2000), 3–175.

9 Haldon J. "Theory and Practice in Tenth-Century military administration. Chapters II, 44 and 45 of the Book of Ceremonies," *Travaux et Mémoires* 13 (Paris, 2000), 201–352; Kresten O. "Staatsempfänge" im Kaiserpalast von Konstantinopel um die Mitte des 10. Jahrhunderts. *Beobachtungen zu Kapitel II 15 des sogenannten "Zeremonienbuches"* (Wien, 2000) [Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien, philosophisch-historische Klasse. 2000, Bd.670]; Kresten O. "Sprachliche und Inhaltliche Beobachtungen zu Kapitel I 96 des sogenannten „Zeremonienbuches“." *BZ* 93 (2000), 474–489.

10 Featherstone J. "ΔΙ' ΕΝΔΕΙΞΙΝ: Display in Court Ceremonial (De Cerimoniis II, 15)". *The Material and the Ideal: Essays in Mediaeval Art and Archaeology in Honour of Jean-Michel Spieser*, ed. Anthony Cutler, et Arietta Papaconstantinou (Leiden, 2008), 75–112; Featherstone J. "Olga's Visit to Constantinople in De cerimoniis". *Revue des études byzantines* 61 (2003), 241–251; також див.: "Preliminary Remarks on the Leipzig Manuscript of De cerimoniis". *BZ* 95 (2002), 457–480; "Further Remarks on the Leipzig Manuscript of DE CERIMONIIS". *BZ* 97 (2004), 113–121; Featherstone J., Grusková J., Kresten O. "Palimpsestfragmenten". *BZ* 98/2 (2005), 426–427.

11 Назаренко А.В. *Древняя Русь на международных путях: междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв.* М., 2001, 219–311.

12 Tinnefeld F. "Zum Stand der Olga-Diskussion". *Zwischen Polis und Peripherie. Beiträge zur byzantinischen Kulturgeschichte. Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik*, ed. L. Hoffmann (Wiesbaden, 2005), 531–567.

не вичерпаний, саме вони слугують чи не найважливішим нашим джерелом про тактику використання найманців та союзників у візантійській армії, їх озброєння, функції на марші та у таборі, розташування на полі бою тощо¹³. Переклад *De castrametatione* запозичено М.В. Бібіковим із недавнього видання візантійських воєнних трактатів В.В. Кучми¹⁴. Звідти також узято нечисленні коментарі. На жаль, список літератури до статті, як і сама стаття, є застарілими. Автор не вказує на видання трактатів Еріком Макгіром, Денісом Саліваном, Таксіархом Колліасом¹⁵. У цьому випадку уважний до етнонімів та антропонімів М.В. Бібіков чомусь не аналізує *Наумахіку* Лева VI Мудрого (яка у першому томі виокремлена в статтю), де його б увагу привернули численні «скіфи» та їх «судна». Нам важко повірити у те, що автору невідомі видання трактатів, здійснені не на російській мові, втім, нехтування ними очевидно збіднює ресурси *Свода*.

«Окружне послання» та гомілії Фотія, «Житіє Ігнатія» Никити Давида Пафлагона, «Хронографія» Продовжувача Феофана, «Хроніка» Псевдо-Симеона. Переклад (чи фрагменти перекладу) вказаних візантійських авторів, разом із коментарями, М.В. Бібіков знаходить у роботі П.В. Кузенкова *«Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках»*¹⁶. Така ситуація не дає жодної поживи для рецензента. Важко відповісти, чим, власне, керувався автор у своєму намірі ще раз передрукувати фрагменти перекладу та коментарів П.В. Кузенкова, адже його праця (видана десять років тому достатнім тиражем) зовсім не є бібліографічною рідкістю. На цьому фоні дивує, що М.В. Бібіков не помітив нового видання хроніки Симеона Логофета, здійсненого Штефаном Вальгреном¹⁷. Без цього тексту *Свод* суттєво втрачає.

«Малі візантійські хроніки» (Die byzantinischen Kleinchroniken). Серед близько 120-ти текстів так званих «малих хронік», свого часу виданих Петером Шрайнером, інтерес для *Свода* мають фрагменти *Vat. gr. 840*. Як і у випадку з гоміліями Фотія, М.В. Бібіков «творчо» використовує переклади П.В. Кузенкова, щоправда вже забуваючи вказати джерело. Поспіх автора призводить до певного казусу. Так, пишучи про те, що *Vat. gr. 840* містить «свідетельство о крещении

13 *Стратегика императора Никифора*, подг. текста Ю. Кулаковского. СПб., 1908 [Записки Императорской академии наук. Серия VIII. Историко-филологическое отделение. Т. VIII. № 9]; *Three Byzantine Military Treatises*, Text, Translation, and Notes by George T. Dennis (Washington, 1985) [Dumbarton Oaks Texts 9, CFHB, 25. Series Washingtoniensis].

14 *Два византийских военных трактата конца X в.*, изд. подг. В.В. Кучма. СПб., 2002 [Византийская библиотека].

15 Eric McGeer, *Sowing the Dragon's Teeth: Byzantine Warfare in the Tenth Century* (Washington, 1995) [Dumbarton Oaks Studies XXXIII]; *Siegecraft: Two Tenth-Century Instructional Manuals by "Heron of Byzantium"*, ed. and transl. by D. Sullivan (Washington, 2000); *Ναυμαχικά: Βυζαντινά στρατιωτικά εγχειρίδια* (Αθήνα, 2005) [Βυζαντινά Στρατιωτικά Εγχειρίδια, 1].

16 Кузенков П.В. Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках. *Древнейшие государства Восточной Европы. 2000. Проблемы источникововедения*. М., 2003, 3–173.

17 *Symeonis magistri et logothetae chronicon*, ed. Staffan Wahlgren (Berlin-New York, 2006) [CFHB, 44/1].

князя Владимира и всей Руси при нем осенью 989 г. — редчайшее в византийской традиции» (271), дослідник не наводить самого цього тексту (988/6498 τὸ δὲ ,ςυ+ς' ἔτος ἐβαπτίσθη ὁ Βολοντίμηρος, ὃς ἐβάπτισεν πᾶσαν Ῥωσίαν) серед перекладів¹⁸. Додана М.В. Бібіковим література справляє дещо хаотичне враження, оскільки тут трапляються праці, присвячені зовсім іншому твору, а саме, так званому *Аноніму Бандурі* (*Сказання про хрещення Русі*). Натомість пропущено важливу статтю Петера Шрайнера, яка може служити добрим путівником по цих складних проблемах¹⁹.

Іоанн Геометр. Тут М.В. Бібіков чомусь ігнорує ту обставину, що певна кількість поем та епіграм, які приписуються візантійському поету Іоанну Геометру, взята зі списків *Синописиса* Іоанна Скілиці, особливо із *Codex Matritensis graecus Vitr. 26-2*. Значна їх частина була відшукана завдяки майстерності Ігоря Шевченка²⁰. Важко збагнути мотиви автора, коли замість інвективи *Проти болгар* (Εἰς τοὺς Βουλγάρους), він пропонує *На апоптасію*. Схоже, єдиною підставою для такого вибору став добрий переклад С.А. Іванова²¹. Відзначимо прикру відсутність епітафії імператору Никифору Фоці:

ὄρμᾶ καθ' ἡμῶν Ῥωσικὴ πανοπλία,
Σκυθῶν ἔθνη σφύζουσιν εἰς φονουργίας,
ληηλατοῦσι πᾶν ἔθνος τὴν σὺν πόλιν,
οὗς ἐπτόει πρὶν καὶ γεγραμμένος τύπος
πρὸ τῶν πυλῶν σὸς ἐν πόλει Βυζαντίου.

Значення цього тексту саме і полягає у тому, що тут міститься єдина згадка про росів з-поміж усього корпусу поем та епіграм, які пов'язуються з Іоанном Геометром. М.В. Бібіков, на жаль, умовчує про цікаву дискусію навколо цього твору, спричинену працями Анджеея Поппе та А.В. Назаренка²². Автор чомусь вважає, ніби єдине повне видання текстів Іоанна Геометра — все ще 106-й том *Patrologiae* (грецька серія) абата Ж.-П. Міня, у той час, як стараннями Емілі ван Општаль у 2008 р. видано твори Іоанна Геометра з перекладом та коментарями²³. Усі тексти тут виправлено на основі збережених рукописів, і саме це видання слід було б узяти за основу при підготовці *Свода*. Сама стаття, як і література до неї, суттєво застаріли. Наприклад, жодна праця Марка Лейкстермана не потрапила до бібліографії²⁴.

18 *Die Byzantinischen Kleinchroniken*, ed. Peter Schreiner (Wien, 1975) [CFHB, 12/1], 678.

19 Шрайнер П. "Miscellanea Byzantino-Russica." *BB*. Т. 52 (1991), 151–161.

20 Ševčenko I., "Poems on the Deaths of Leo VI and Constantine VII in the Madrid Manuscript of Skylitzes". *Dumbarton Oaks Papers* 23–24 (1969–70), 185–228.

21 Иванов С.А. Из Иоанна Геометра. *Лев Диакон. История*. М., 1988, 133–135.

22 Poppe A. "The Political Background to the Baptism of Rus': Byzantine-Russian Relations between 986–89". *Dumbarton Oaks Papers* 30 (1976), 195–244; Назаренко А.В. *Древняя Русь на международных путях*, 424–428.

23 *Jean Géomètre. Poèmes en hexamètres et en distiques élégiaques*, ed., traduction, commentaire par Emilie Marlène van Opstall (Leiden, Boston, 2008) [The Medieval Mediterranean, Vol. 75].

24 Lauxtermann M. "John Geometres — Poet and Scholar." *Byzantion* 58 (1999), 356–380;

«Історія» Лева Диякона. Переклад твору автор, не вагаючись, запозичує із видання М.М. Копиленка, М.Я. Сюзюмова та С.А. Іванова, здійсненого під редакцією Г.Г. Літавіна у 1988 р., жертвуючи, проте, його численними та ґрунтовними коментарями. Обравши для публікації фрагменти із п'ятої, шостої, сьомої та майже всієї восьмої та дев'ятої книг *Історії*, М.В. Бібіков лише зрідка наважується їх коментувати. Утім, навіть такі розкидані по тексту коментарі (на зразок: «київський князь Святослав» чи «г. Дристра на Дунає, совр. Силистра» (285)), абсолютно не рятують ситуацію.

Переклад 1988 р., який став «протографом» для дослідника, мав у своїй основі *editio* Карла Бенедикта Газе. Видатний учений видав *Історію* лише за одним із двох відомих списків, а саме *Parisin. gr. 1712*. Інший список твору (*Escorial gr. Y-2-4*), хоча значно пізніший від паризького, зміг дослідити на початку 1960-х рр. Нікос Панайотакес, який і підготував його попереднє критичне видання, що, на жаль, так і не побачило світ. Усе ж на основі тексту Газе та підготовленого варіанту Панайотакеса група американських візантиністів з *Dumbarton Oaks* на чолі з Еліс-Мері Телбот та Денісом Саліваном опублікувала у 2005 р. коментоване видання Лева Диякона на основі двох рукописів²⁵. Тому при читанні сумнівних місць, а таких в *Історії* щодо русів багато (наприклад, «коментон», «германці» та ін.), вказана праця має першочергове значення. Важко збагнути, чому автор вирішив проігнорувати це новітнє видання, як і студії Нікоса Панайотакеса, Атанасія Маркопулоса та А.П. Каждана²⁶, знайшовши натомість місце для М.В. Левченка та А.Н. Сахарова. Навряд чи праці цих авторів принесуть читачеві більше користі. На жаль, «коло читання» автора відобразилось і на статті до *Історії*, де натрапляємо на гіпотетичні джерела *Історії* (як, наприклад, так звана «Історія Фок», що, радше, належить до історіографічних міражів, ніж реальних хронографій).

«Синopsis» Іоанна Скілиці. Фрагменти перекладів текстів цього твору візантійського історика зібрані автором звідусіль. Якщо повідомлення про похід русі на Константинополь у 860 р. та хрещення русів узяті із недавньої роботи П.В. Кузенкова, то війни Святослава з Іоанном Цимісхієм послідовно залучені з того ж таки видання Лева Диякона 1988 р.; переклад останнього повідомлення Скілиці про смерть «архонтів росів», здається, виконано самим М.В. Бібіковим (хоч ця обставина спеціально не обумовлюється). Варто зазначити, що дослідник наводить лише ті повідомлення, які раніше вже були перекладені. Натомість не додає (хоча, звісно, добре знає про них (316–317)) фрагменти про похід русі

Lauxtermann M. "Byzantine Poetry and the Paradox of Basil II's Reign." *Byzantium in the Year 1000*, ed. Paul Magdalino (Leiden, 2002), 199–216; також див. перший том його підсумкової праці: *Byzantine Poetry from Pisides to Geometres: Texts and Contexts* (Vienna, 2003).

25 *The History of Leo the Deacon. Byzantine Military Expansion in the Tenth Century*, intr., transl. and annotations by Alice-Mary Talbot and Denis F. Sullivan with the assistance of George T. Dennis and Stamatina McGrath (Washington, 2005) [Dumbarton Oaks Studies, 41].

26 Panagiotakes N. "Λέων Διάκωνος," *EEBS* 34 (1965), 1–138; Markopoulos A. "Byzantine History Writing at the End of the First Millennium." *Byzantium in the Year 1000*, ed. Paul Magdalino (Leiden, 2002), 183–198; Kazhdan A., *A History of Byzantine Literature (850–1000)* (Athens, 2006), 281–294.

на Візантію у 941 р., про візит княгині Ольги до Константинополя, про союз Володимира та Василя II, про Сфенга, брата Володимира, про смерть Анни та похід Хрізохіра (як казус, спричинений, хотілося б думати, поспіхом, — «поход-де хрисохиров» (316) у множині!), а також численних повідомлень про русів на візантійській службі. На жаль, узагалі не перекладено важливі замітки Скілиці про русько-візантійську війну 1043 р. Впадає в око хаотичність роботи автора із текстами Скілиці. Так, повідомлення про «смерть архонтів» росів Несислава, Ієрослава та Зініслава під 1036 р. слідує одразу після фрагменту про укладення договору між Святославом та Іоанном Цимісієм, створюючи ілюзію такого ж розташування у тексті. У нечисленних коментарях це ніяк не відзначено. Більш того, для М.В. Бібікова ці «архонти росів» є «неизвестные русские князья» (323), хоча, існує велика, щоправда, дуже суперечлива література, представлена працями Джонатана Шепарда, Омеляна Пріцака, А.В. Назаренка і С.М. Міхеєва, варта того, щоб бути занотованою у коментарі²⁷.

Стаття також не позбавлена помилок. Так, Іоанн Скілиця у *prooimion* згадує про ὁ Ἀσιανὸς Λέων, ототожнювати якого із Левом Дияконом все ж не варто. Незбагненою помилкою є датування *Codex Matritensis graecus Vitr. 26–2 XVI* ст. (!). У сучасних дослідженнях Найджела Вілсона та Васілікі Цамакди створення цього шедевра середньовічної книжної справи відносять до XII–XIII ст.²⁸ На жаль, у списку літератури не відзначено жодного із перекладів праці Іоанна Скілиці, у тому числі й недавнього французького видання²⁹. Також залишилася без уваги практично вся сучасна історіографія, яка в автора завершується статтею Елен Арвелер 1971 р. Нам залишається лише пошкодувати, що М.В. Бібіков вирішив настільки обмежити знання читача про *Синописис*.

«Хронографія» Михаїла Пселла. Як й у випадку з *Продовжувачем Феофана*, М.В. Бібіков подає фрагменти *Хронографії* у чудовому перекладі Я.С. Любарського, який, проте, не позбавлений дрібних хиб, на які нам уже доводилося вказувати³⁰. На жаль, література до *Хронографії* переобтяжена працями, в яких розглядаються листи, риторичні вправи, енкомії Пселла, натомість сама *Хронографія* відправлена на маргінес. Вірогідно, пошук автором літератури до статті завершився у 1978 р., оскільки до бібліографії не увійшло нове критичне видання *Хронографії*, збірники, спеціально присвячені студіям над Пселлом, важлива

27 Shepard J. "Byzantinorussica". *Revue des études byzantines* 33 (1975), 211–225; Пріцак О.Й. Походження Русі. Т. II, 919; Назаренко А.В. *Немецкие латиноязычные источники IX–XI веков: Тексты. Перевод. Комментарий*. М., 2003, 167; Міхеєв С.М. *Святополк седе в Києве по отци. Усобица 1015–1019 годов в древнерусских и скандинавских источниках*. М., 2009, 75.

28 Tsamakda V., *The illustrated chronicle of Ioannes Skylitzes in Madrid* (Leiden, 2002), 15–18.

29 *Jean Scylitzès. Empereurs de Constantinople*, Texte traduit par B. Flusin, J.-C. Cheynet (Paris, 2003) [Réalités Byzantines, 8].

30 Филипчук А.М. Имущество варяго-русского наемника в Византии в XI в. *Восточная Европа в древности и средневековье. Трансконтинентальные и локальные пути как социокультурный феномен. XX Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В.Т.Паушто. Москва, 16–18 апреля 2008 г. Материалы конференции*. М., 2008, 235–242.

монографія Ентоні Калделіса та багато іншого³¹. Поспіх автора призвів до того, що обрані для публікації фрагменти тексту Пселла залишилися не прокоментованими. Натомість читачеві пропонується література, додана до статті, в якій зяють суттєві пробіли. Так, ми не бачимо тут праць Анджея Поппе, автора цікавих та оригінальних гіпотез довкола подій русько-візантійської війни 1043 р.; відсутні важливі студії Джонатана Шепарда та Дасн Сміт, де коментується участь росів у повстанні Ісаака Комніна проти Михаїла VI у 1057 р.³² Не обійшлося й без фактологічних помилок: автор зазначає, ніби «тавроскіфів» було «не более четырехсот» (327); насправді Пселл пише всього про чотирьох з них, які мало не вбили Ісаака Комніна.

«Поради і розповіді» Кекавмена. Поспіх автора, на жаль, відобразився як у статті, так і в тексті твору. Зокрема, класичне дослідження Поля Лемерля побачило світ у 1960 р., а не у 1956 р., як помилково вважає дослідник. Під V. Sernstedt слід розуміти В.К. Ернштедта, який разом із В.Г. Васильєвським у 1896 р. вперше видав твір Кекавмена.

Праця Лемерля є останнім дослідженням *Порад та розповідей*, яке відоме автору, окрім хіба що нового видання тексту, здійсненого Г.Г. Літаврним у 2003 р. Марно шукати у літературі праці Франца Тінненфельда, А.П. Каждана, Д. Цукаракіса та, особливо, Шарлотти Руше, автора, чий статті безпосередньо стосуються проблеми, заторкуваної М. В.Бібіковим — русів та варягів у тексті Кекавмена³³. Щодо самого тексту, то тут подаються два епізоди — присутність русів та варягів серед гарнізону Ідрунта, а також знаменита розповідь Кекавмена про Гаральда Гардраду. Як перший, так і другий тексти являють собою фрагменти, вирвані з контексту наративу, що не сприяє розумінню цих «історій». Так, автор, на жаль, не знаходить місця, щоб повністю навести розповідь Кекавмена про Гаральда, обмежуючись лише словами про його втечу із Константинополя. Для читача, втім, подається пояснення, що «Гаральд — норвежский принц (1015–1066), служивший в Византии во главе варяго-русского воинского корпуса в 40-е гг. XI в.» (348). Насправді ж прихід Гаральда на візантійську службу стався під час правління Михаїла IV, скоріше за все, після 12 квітня 1034 р. До того ж, Гаральд навіть у 40-х рр. не був командиром «кор-

31 *Michele Psello, Imperatori di Bisanzio (Cronografia)*, introduzione di Dario Del Corno. Testo critico a cura di Salvatore Impellizzeri. Commento di Ugo Criscuolo. Traduzione di Silvia Ronchey (Vicenza 1984) I–II; Kaldellis A., *The Argument of Psellos' Chronographia* (Leiden, 1999), там і докладна бібліографія.

32 Shepard J. “The Uses of the Franks in Eleventh-Century Byzantium.” *Anglo-Norman Studies 15. The Proceedings of the Battle Conference 1992* (Ipswich, 1992), 275–305 (reprint. *Byzantine Warfare*, ed. John Haldon (Aldershot, Burlington, 2007). №8 [The International Library of Essays on Military History]; D.S. Smythe. “Why do Barbarians Stand Round the Emperor at Diplomatic Perceptions.” *Byzantine Diplomacy. Papers from the Twenty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies, Cambridge, 1990*, ed. Jonathan Shepard and Simon Franklin (Aldershot, Burlington, 1992), 305–312.

33 *Κεκαυμένο. Στρατηγικόν, μετάφραση Δημήτρης Τσουγκαράκης* (Αθήνα, 1996) [Κείμενα Βυζαντινής Ιστοριογραφίας, 2] Roueché C. “Defining the Foreign in Kekaumenos.” *From Strangers to Themselves: The Byzantine Outsider. Paper from Thirty-second Symposium of Byzantine Studies, University of Sussex, Brighton, March 1998*, ed. Dion Smythe (Aldershot, 2000) [Society for the Promotion of Byzantine Studies. Publications 8], 203–214.

пусу», як це проникливо зазначив свого часу ще В.Г. Васильєвський. Автору незбагненим чином вдалося оминати велику літературу про образ Гаральда у творі Кекавмена, а саме праці Сігвуса Блендаля, Адольфа Стендер-Петерсена, Джонатана Шепарда та ін. Зауважимо, що не всі ресурси тексту Кекавмена використані М.В. Бібіковим. Так, не згадано пораду Кекавмена щодо небезпеки возвеличення варяга чи франка³⁴.

«**Notitae episcopatum**». Тут М.В. Бібіков максимально лаконічний; годі шукати бодай якийсь коментар до списків митрополій та єпархій. Самі списки (свого часу видані о. Дарузесом), на жаль, дуже спрощено подаються у книзі. Очевидно, їх повний виклад зі збереженням діахронії не входив до завдань автора. А шкода, оскільки публікація в такому вигляді мало що може надати читачу. До статті додано чималий список праць, утім, далеко не рівнозначних за науковою вартістю. Не без лакун і тут: так, звертаючись до праць Анджея Поппе, М.В. Бібіков не згадує недавню статтю А.В. Назаренка, де детально розібрано гіпотези польського вченого, а також наведено спектр думок сучасної літератури щодо проблеми³⁵.

«**Алексіада**» **Анни Комнін**. Не може не дивувати включення автором цього шедевра середньовічної літератури до пропонованих текстів, хоча, як справедливо відзначає він сам, «Анна нигде прямо не говорит о Руси и русских» (356). Чим же тоді керувався М.В. Бібіков, віддавши майже 60 сторінок своєї книжки під повідомлення Анни про бунт Никифора Врієннія та війни Алексія з печенігами? Тим більше, що зацікавлений читач завжди може їх знайти у доступному перекладі Я.С. Любарського, що його автор без зайвих сумнівів та вагань «копіює» та розміщує у власній праці. У той же час, нове видання тексту *Алексіади*, підготовлене Дітером Райншем та Атанасієм Камбілісом, а також і численні доповнення, зроблені ними пізніше, повністю ігноруються М.В. Бібіковим³⁶. Читач повсякчас потрапляє в якесь зачароване бібліографічне коло: йому повідомляють про критичне видання твору, натомість «стаття», література й, особливо, переклад відповідають зовсім іншій рукописній та історіографічній традиції.

У переліку рекомендованої літератури до *Алексіади* особливо помітна відсутність матеріалів колоквиуму, присвяченого добі Алексія Комніна, де праці його доньки приділено левову частку уваги³⁷. Так само відсутня чи не єдина

34 Кекавмен. *Советы и рассказы*, 296.6.

35 Назаренко А.В. Митрополии Ярославичей во второй половине XI века. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. 2007. № 1 (передруковано із виправленнями у: Назаренко А.В. *Древняя Русь и славяне (историко-филологическое исследование)*. *Древнейшие государства Восточной Европы*, 2007 год. М., 2009, 207–245).

36 *Annae Comnenae Alexias*, ed. prolegomena et textus Diether R. Reinsch and Athanasios Kambylis. Pars altera: Indices, digesserunt Foteini Kolovou et Diether R. Reinsch (Berlin, New York, 2001) [Corpus Fontium Historiae Byzantinae. Series Berolinensis, 40/1–2].

37 *Alexios I Komnenos. Papers of the Second Belfast Byzantine International Colloquium, 14–14 April 1989*, ed. by Margaret Mullet and Dion Smythe (Belfast, 1996) [Belfast Byzantine Texts and Translations, 4/1].

збірка статей, що безпосередньо стосується *Алексіади*³⁸. Натомість М.В. Бібіков орієнтує читача на ряд уже повністю чи частково застарілих праць Ніколає Йорги (у тексті помилково — *Sorga N.*), Карла Дітера, Шарля Діля. Поза увагою автора залишилися дослідження, присвячені обраному ним для *Алексіади* контексту — *byzantinoturcica*, а саме праці Елізабет Маламю, Пола Стефенсона та ін. Як серед текстів, вибраних з *Алексіади*, так і літератури, марно шукати хоча б якісь моменти, пов'язані з найманцями, союзниками русами та варягами. Студії над ними, нагадаю, входять до першочергових завдань, які поставив перед собою автор. Залишається дивуватися, чому тексти з описом колоритної смерті варягів у битві при Діррахіумі у 1081 р., чи, наприклад, повідомлення Анни про Намбіта (і велика література про нього, важлива для розуміння взаємин Візантії із варварським світом), залишилися без уваги М.В. Бібікова. Натомість автор (в руслі малообгрунтованих гіпотез В.Г. Васильєвського та Г.Г. Літаврину) пропонує читачу шукати русів серед «скіфів» (союзників маніхея Травла у 1084 р. чи «скіфських племен» у війні Алексія із печенігами у 1086 р.). Важко погодитись з автором, що під поневоленням «таврами та скіфами» Філіппополя Анна мала на увазі не що інше, як походи князя Святослава! М.В. Бібіков конструює тут етнонім «тавроскіфи», втім, схоже, Анна хотіла лише вказати на захоплення різними групами печенігів колись квітучих міст.

«Історія» Никифора Врієннія. Никифор, як і Анна, жодного разу не згадує про русів. Це змушує М.В. Бібікова припускати, що «в сообщениях о дружинах наемников (Никифора — О.Ф.) можно видеть возможное указание на контингент наемного корпуса росов...» (422). Можливо, і так. У такому разі читач очікував би, що цей висновок є наслідком систематичного розгляду всіх без винятку згадок *Історії* про наймані та союзні групи на візантійській службі. Однак такого аналізу автор не провадить. Натомість він обирає, так би мовити, «полегшений» варіант, а саме: наводить фрагменти про напади печенігів у 1073 р. та про повстання Никифора Врієннія у 1078 р. із дореволюційного перекладу твору (вади якого були відомі вже для сучасників і відзначалися російсько-візантійською комісією 1920-х рр.). Як й у випадку з *Алексіадою*, М.В. Бібіков не виявив бажання перекласти навіть ці невеличкі за обсягом фрагменти. Пильніша увага до перекладу дозволила б уникнути, власне, інтерпретацій: так, замість «дружин (наемных)» (423) варто було б вжити «*етерії*»³⁹. Також варто було б не залишати без коментаря згадки про групи воїнів, набраних Георгієм Маніаком в «Італії», «*маніакітів*». Вирваний із контексту *Історії*, фрагмент про повстання Никифора Врієннія ніяк не прокоментований, ні у статті, ані у коментарях. У читача може скластися враження, ніби участь найманих загонів у повстаннях проти імператорської влади обмежувалася лише цим особливим випадком. Насправді, їх підтримка того чи іншого претендента — явище, доволі часте у політичній

38 *Anna Komnene and Her Times*, ed. Thalia Guoma-Peterson (New York, 2000).

39 *Bryennius, Libri Quattuor*, IV.2., 261.10–11.

історії XI ст. На жаль, вже традиційно для автора відсутня сучасна література з *Історії* Никифора Врєннія⁴⁰.

«Історія» Іоанна Кіннама. Цей розділ являє собою передрук відомої праці автора *«Византийский историк Иоанн Киннам о Руси и народах Восточной Европы»*, підготовленої у рамках серії *«Древнейшие источники по истории Восточной Европы»* у 1997 р. Таке рішення можна підтримати, адже саме видання вже втигло стати бібліографічною рідкістю.

«Тімаріон». Включення цього сатиричного діалогу до *Своду*, на наш погляд, невиправдане. Немає достатніх підстав вважати, слідом за автором, ніби текст свідчить про торгівлю у Візантії «южно-руських купцов» (489). М.В.Бібіков гадає, що вони не хто інші, як літописні «гости-сурожане»! Однак у тексті знаходимо лише: «города Эвксинского Понта, посылая сначала свои товары в Византий...» (490). На жаль, більше нічого ми про ці міста не дізнаємося, тому простір для фантазій залишається відкритий. Зауважимо лише, що текст подається у перекладі С.В. Полякової та Т.В. Феленковської.

«Історія» Никити Хоніата. Подібно до Никифора Врєннія, автор воліє передрукувати дореволюційний переклад цієї перлини візантійської літератури за редакцією В.В. Долоцького і Н.В. Ченцова, ніж запропонувати власний. Новий переклад вкрай необхідний, оскільки ще з 1975 р. існує критичне видання твору, підготовлене Яном ван Дігеном.

Однак навіть у такому вигляді текст украй лаконічно та нерівномірно прокоментований. Без пояснення залишилися фрагменти твору Хоніата, що мають прямий стосунок до проблеми: втеча Андроніка Комніна на Русь, похід Романа Мстиславича на половців, міжусобиця між Романом та Рюриком. Ці проблеми також не відобразились у бібліографії, де відсутні праці М.Ф. Котляра, Нільса Гола⁴¹. На цьому фоні дивним виглядає вміщення дослідником детальних розповідей Хоніата про війни Візантії із половцями, сербами, уграми.

Підсумуємо наші спостереження. Видання чергового тому *Свода* було доброю нагодою для того, щоб уточнити існуючі переклади чи зробити нові, скласти до них ґрунтовні коментарі та бібліографії, які б ураховували сучасний стан знань про тексти. На жаль, цього не сталося, а *Свод* має тенденцію до перетворення на чергову «хрестоматію». Звісно, це не завдало помітної шкоди *byzantinorossica*, але й не додало їй якихось важливих дослідницьких імпульсів. Було б передчасним з нашого боку пророкувати загальну наукову долю *Свода* (наступні томи можуть виявитися інакшими), однак уже зараз можна ствердити, що попри загальний чудовий задум праці, її реалізація розчаровує.

Олександр Филипчук

40 Jeffreys E. "Nikephoros Bryennios reconsidered." *The Empire in Crisis (?) Byzantium in the 11th Century (1025–1081)*. National Hellenic Research Foundation, Institute for Byzantine Research, International Symposium, 11 (Athens 2003), 201–214, там і бібліографія.

41 Котляр Н.Ф. *Дипломатия Южной Руси*. СПб., 2003; Gaul N. "Andronikos Komnenos, Prinz Belthandros und der Zyklop. Zwei Glossen zu Niketas Choniates". *BZ* 96/2 (2003), 623–660.

Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б. *Траектории традиции. Главы из истории династии и церкви на Руси конца XI — начала XIII века.* М.: Языки славянской культуры, 2010, 208 с.

Книжка А.Ф. Литвиної та Ф.Б. Успенського являє собою збірку з п'яти статей, самостійні сюжети яких згодом об'єднуються винесеною в заголовок метафорою, смисл якої, на жаль, автори не роз'яснюють. Більшість цих статей цілком або ж у фрагментах вже публікувалися. У вступі («От авторов») вони пропонують вважати зібрані в книжці етюди «главами» з історії XII ст. Опонуючи російській історіографічній традиції, автори вважають це століття не часом «угасания и дробления начинаний XI века», але «эпохой цветения и развития» (5), що українському читачеві не здається епатажною думкою. Рамки «філологічного» XII ст. автори визначають від 1096 р. (під цією датою у *Лаврентіївському* літописі вміщено *Повчання* Мономаха) до 1199 р., під яким в *Іпатіївському* списку вміщено панегірик ігумена Мойсея Рюрику Ростиславичу. Як і інші подібні бар'єри, ці також умовні: *Повчання* потрапило у статтю 1096 р. цілком випадково, а панегірик Мойсея насправді читався у *Київському літописі* під 1198. Очевидно, усвідомлюючи це, автори не вважають для себе обов'язковим їх дотримуватися: перший («Монастырь св. Симеона в Киеве и русско-немецкие связи второй половины XI в.», 9–20) і останній («Христос Пантократор на печати Мстиславовой грамоты», 152–166) нариси переступають відведені XII ст. межі. Свою методологічну позицію автори формулюють з ясністю і прозорістю, якої відчайдушно прагнуть історики: «Наиболее рациональным исследовательским подходом к большей части показаний древнейших русских летописных памятников относительно событий XII столетия нам представляется «презумпция невиновности» источника. Иными словами, мы полагаем, что составитель памятника стремился, если не доказано обратное, поведать истину и что его понимание истины, вовсе не обязательно тождественное нашему, все же доступно для современного понимания» (7).

Перший нарис книжки трактує обставини заснування й можливі мотиви посвячення київського монастиря св. Симеона. Цей монастир, як свідчить літопис, було засновано Святославом Ярославичем, чиє хресне ім'я, не виключено, було Симеон. Утім, автори, подібно до багатьох їх попередників, вважають, що Святослава було названо Миколою, і, отже, для посвячення монастиря шукають інших спонук. У 1075 р. до Святослава прибуло німецьке посольство, яке очолював Бурхарт, брат Святославої дружини Оди. Цей Бурхард був настоятелем соборного храму св. Симеона в Трірі, посвяченого на честь св. Симеона нового Стопника (помер 1035 р.). Справедливо припускаючи особливу вагу для Оди і Бурхарда нещодавно канонізованого Симеона Трірського, автори саме з ним пов'язують вибір посвячення патронального монастиря Святослава. При цьому вони не наполягають, ніби монастир було освячено саме на честь трірського святого: «Пожалуй, более правдоподобным выглядит предположение, что киевский монастырь был возведен прежде всего в честь того древнего святого, чей

подвиг мог служити образцом для самого Симеона Трїрського, — св. Симеона Столпника» (18). Постать молодшого стовпника із Трїра, як гадають автори, була «потаємною пружиною» дій ктиторів і залишилася в тіні. Гіпотеза про посвячення київського монастиря саме на честь нового трїрського святого, хоча й ризикована, проте прямо впливала б із логіки їхніх міркувань. Відмова від цього висновку суттєво послаблює конструкцію, адже, якщо й не скасовує всі попередні спостереження, то робить їх, по суті, необов'язковими. Якої б ваги фігурою не був трїрський Симеон для Оди та Бурхарда, і яким би не був вплив Оди на чоловіка, монастир усе ж освятили на честь іншого святого, добре відомого у східній церкві й без «трїрського слїду». Це змушує повернутися до проблеми хресного імені Святослава. Здається, автори дещо поспішно відмовилися від можливості того, що ним було саме Симеон. Вибір на користь імені Микола роблять під впливом відомостей т.зв. *Любецького синодика*. З легкої руки Р.В. Зотова (який увів його у науковий обіг і за працею якого він відомий сучасним дослідникам), *Любецький синодик* вважають пам'яткою, хоча й непевною, але глибокої древності, цілком доброякісною для домонгольських часів. Насправді, це надзвичайно проблематичне джерело із неясним статусом. Навіть не заторкуючи загальної проблеми джерелозначної цінності синодиків, варто відзначити, що у своєму нинішньому вигляді *Любецький синодик* сформувався у самому кінці XVII ст. (1694 р.), а його єдина збережена копія походить із XVIII ст. Між тим, як справедливо відзначають автори, зберігся список XV ст. *Ізборника Святослава 1073 р.*, де ім'я замовника подане як Симеон, що — за усіх можливих варіантів тлумачення (копія для московського князя Симеона Гордого; відображення давнього болгарського оригіналу царя Симеона) — має все ж братися до уваги. Може так статися, що саме посвячення монастиря св. Симеону і є вирішальним свідченням про хресне ім'я князя. Хоча, як справедливо зазначають автори, князі засновували монастирі не виключно на честь своїх небесних патронів, в поколінні Ярославичів саме так і було. Ізяслав Ярославич заснував у Києві монастир св. Димитрія, Всеволод — св. Андрія. Отже, серед кількох фундацій таки мала бути одна на честь небесного тезки. За все своє життя Святослав достовірно заснував лише один монастир — св. Симеона в Києві, і було б дещо дивним, коли б у виборі посвячення він керувався можливістю потішити честолюбство свого швагра.

Другий нарис — «Князь и митрополит: штрихи к портрету Климента Смолятича» (21–79) — досліджує символізм у стосунках двох знаменитих персонажів XII ст.: київського князя Ізяслава Мстиславича та поставленого з його волі київського митрополита Кліма (Климента) Смолятича. І якщо, переважно, автори пропонують тонкий і вдумливий аналіз, загалом, відомих фактів та обставин, нове прочитання єдиного достовірно вцілілого (хоча, ймовірно, не у початковому вигляді) твору Кліма, *Послання до смоленського пресвітера Фоми*, пропонує цілковито несподівану його інтерпретацію із потенційно далекосяжними наслідками для розуміння матримоніальної поведінки в князівській родині. Як відомо, послання має доволі складну структуру, і для сучасного читача не так легко розпізнати, що саме світська публіка могла вважати для себе цікавим чи важливим

у, за висловом авторів, доволі туманній екзегетиці Кліма. Автори вважають, що «такої очевидно актуальної темой, в сколь бы символично-аллегорическом духе она не разрабатывалась, оказываются библейские аналогии. Вопросы генеалогии, степеней родства, законности происхождения, первородства, допустимости браков, права наследования — это именно та область знания, которая сама по себе была весьма важной и, в известном смысле, предельно занимательной для всех членов стремительно разраставшейся в каждом поколении русской княжеской династии» (46). Перечитуючи у цьому світлі *Послання* Кліма, автори виділяють пасажі, пов'язані із трактовкою митрополитом так званих левіратних шлюбів у *Ветхому Завіті* і легітимності потомства від них. Зокрема, Клим коментує біблейську історію народження Зари і Фареса від Іуди та його невістки Фамари і пригадує, що ветхозавітний «закон» передбачав одруження з удовою померлого брата. Діти від такого шлюбу «по естеству» будуть вважатися від другого чоловіка, «по закону» ж — належати до роду померлого.

Ця проблема, як відзначають автори, для Русі могла бути актуальною через пам'ять про єдиний, але знаменитий, випадок подібного роду: шлюб Володимира з вагітною удовою брата Ярополка і народження нею Святополка. Про останнього говорили, ніби він «від двох отців». Безумовно, ситуація виглядає цілком життєвою, а не літературною, і траплялася не лише на Русі, і не тільки із Володимиром. Серед ілюстрацій можна було б навести відому історію з *Анналів* Тацита: Август «відібрав дружину у Нерона й знущально запитав жерців, чи дозволено, зачавши й не народивши, вступати у новий шлюб» (*Анналі*, I: 10). Та ж історія ще ближче до нашого випадку у Светонія: «Батьком Клавдія Цезаря був Друз... Лівія була вагітна ним, коли виходила заміж за Августа, й народила його через три місяці: через те була підозра, що його народжено через перелюби із вітчимою» (*Клавдій*, 1). Отож, сумніви виникали однакові, інша річ, якої їм надавали ідеологічної обробки. Нещодавно біблейські контексти літописного образу Святополка як «сина двох отців» детально розібрав С.Ю. Темчин у спеціальній праці (Темчин С.Ю. Сын двух отцов: киевский князь Святополк Окаянный как второй Каин. *Forma formans. Studi in onore di Boris Uspenskij*, a cura di Sergio Bertolissi e Roberta Salvatore, vol. 2 (Napoli, 2010), 177–186). Він також звернув увагу на відому літописцеві біблейську заповідь (Втор. 25, 5–6), у світлі якої сюжет із подвійним батьківством Святополка слід розуміти в тому смислі, що Володимир, наслідуючи ветхозавітну традицію, узяв за дружину вдову свого брата. Святополк, будучи рідним сином Володимира, виявляється одночасно й законним сином Ярополка.

Авторів рецензованої праці, однак, ця тема цікавить дещо в іншій перспективі, а саме: з погляду можливого впливу на матримоніальну поведінку Рюриковичів. За всю історію домонгольської Русі жодний князь не одружився з удовою. Так само й жодна із княгинь, овдовівши, не вступила у повторний шлюб. Автори вгадують тут якусь негласну заборону, і саме із «прецедентом Володимира» пов'язують виникнення табу. Святополк, як відомо, виявився братовбивцею і емблематичним лиходієм, що літописець пов'язував з обставинами його народження. Це, як гадають автори, лише одна із причин, і не основна. Головними вони вважають одну

із двох взаємовиключних можливостей: або на Русі гадали, що припустимий для ветхозавітних євреїв шлюб з удовою брата не личить доброму християнину, або навпаки — цілковито поділяли біблейську заповідь і гадали, ніби народжений від шлюбу з удовою стає спадкоємцем її колишнього чоловіка, а не свого справжнього батька. Це надзвичайно дотепне й привабливе пояснення, все ж, видається дещо штучним (про що, між іншим, сигналізує й надмірна кількість тлумачень) і для реального життя занадто «літературним».

Важко позбутися враження, що для Клима тема ветхозавітних шлюбів із братовою удовою мала виключно академічний смисл. Його *Послання* до Фоми являє собою, так би мовити, «філософське» (хоча саме звинувачення у «філософії» Клим відкидає) фехтування з адресатом (і його учителем), в якому Клим відверто хизується недосяжною для Фоми здатністю «потонку питати» темні й малозрозумілі місця Писання. Іншими словами, його послання — демонстрація уміння вправлятися у цілком абстрактних матеріях, максимально далеких від буденності. Тема левіратних шлюбів розвивається Климом для того, аби продемонструвати, що з обох боків — Йосифа та Марії — родина Ісуса є «Давидова племені». Але якщо із родоводом Йосифа в цьому сенсі не виникало проблем, то походження Богородиці від племені Давидова можна було обґрунтувати лише взявши до уваги левіратний шлюб одного з її предків:

Умре же Илий без дѣтища, и поять Иаков, братъ его, иже от колѣна Соломонова, жену его, ти вѣставит сѣмя брату своему, и роди Иосифа, да Иосифъ есть естеством сынъ Ияковль, по закону же — Ильинъ, иже от Нафы. Иаким же чистую и хвалы достойну Анну поять женѣ, от неяже родися пречистаа девица, владычице наша Богородица и присно деваа Мариа, от Давыда племене сводима, от неяже родися истинный Христос Богъ наш. То аще Мариа от Давыда, явѣ и Христос от Давыда племене есть.

Генеалогія Христа — тема, здається, достатньо важлива для середньовічної аудиторії й без будь-яких додаткових «актуалізацій». Слідуючи методологічному принципу авторів — презумпції невинуватості джерела, — за яким автор хотів сказати те, що сказав, варто таки повірити Климу, що саме про родоводи Христа йому йшлося.

Третій нарис — «Смерть в Чернигове: духовная грамота митрополита киевского Константина» (80–137) — чи не найбільший у книзі. Його сюжетом є, за висловом пізнішого агіографа, «повѣсть дивна и ужасна» про незвичні обставини смерті київського митрополита Константина (1159 р.). Митрополит заповідав не ховати його, але, прив'язавши мотуззям за ноги, виволокти за місто й кинути там на з'їдання собакам. Літопис наполягає, що так і було вчинено, але тіло пролежало три дні недоторканим, після чого митрополита таки поховали. Нечисленні інтерпретації цього сюжету, запропоновані в літературі, можна поділити на два розряди: ті, що сприймають оповідь як відображення реальної події і ті, що трактують її як літературний епізод. До перших належать здогади про збентежений душевний стан митрополита, через який він не вважав себе вартим

гідного поховання. Константин був наступником Кліма Смолятича на київській кафедрі й жорстоким гонителем «Климової схизми». У вигнанні, зневірений і розчарований, він міг — на знак смирення чи протесту — вчинити подібну демонстрацію. Інший тип пояснення вчинку Константина відштовхується від дивовижного збігу між його заповітом та обставинами вбивства в Києві чернігівського князя Ігоря Ольговича (1147 р.) Його тіло, як відомо, також тягали по місту, прив'язавши мотузкам за ноги, і, врешті, кинули без поховання на три дні. Враховуючи, що митрополит Константин знайшов притулок у Чернігові у рідного брата Ігоря, Святослава Ольговича, а також враховуючи, що митрополит Константин був гонителем одного із винуватців трагедії — Кліма — зв'язок між літературними обробками двох смертей не видавався цілковито безпідставним.

І все ж, учинок Константина (чи вчинок над його тілом) залишався доволі загадковим. Авторам рецензованої книги, як здається, вдалося нарешті позитивно «розгадати» його, вказавши на безпосередній взірць, якому слідував митрополит. З точки зору обсягу залученого матеріалу, як і за витонченістю аналізу, це найповніше, якщо не вичерпне дослідження даного сюжету.

Як вказують автори, прижиттєві прохання монахів, подібні до заповіту митрополита Константина, відомі, наприклад, з Іоанна Лествичника (VI–VII ст.), а також добре представлені в патериковій літературі. Так, Арсеній Великий (IV–V ст.) заповідав «прив'язати до ноги мотузку й витягти його на гору»; Ігнатій Богоносець (пом. бл. 107 р.) писав, щоб його тіло віддали на з'їдання звірам, аби ті «стали гробом моїм». Автори вбачають джерела такого звичаю добровільної відмови від поховання у ранньохристиянській традиції аскези як імітації мучеництва. Але традиція не припинилася з кінцем епохи переслідувань християн. Автори простежують її видозміни в пізніші часи, як на Заході, так і на Сході християнського світу, де знаходять напрочуд близькі аналогії вчинку Константина, а також сліди — в аскетичній практиці Русі й Московії (XIV–XVII ст.). Водночас, надто поширеною така традиція аскези, схоже, не була (заповіти поодинокі, ще рідше їх наважувалися виконувати), та й за природою не могла бути, адже подібна поведінка передбачала виключність, винятковість, заперечення правила. Очевидно, останній відгомін цієї традиції можна вбачати у заповіті св. Димитрія Ростовського (пом. 1709): «Да отвлекут мое грешное тело во убогий дом и тамо между трупиями да повергнут е».

Отже, смерть митрополита Константина вкладається у відому на християнському Сході і збережену у візантійській традиції манеру крайнього аскетизму, за якої тіло померлого з його власної волі піддавалося «ритуальному поруганню», що й служило ознакою та доказом вищого смирення. Випадок Константина, безумовно, перший такого роду на Русі. Автори при цьому, схоже, схиляються до думки, що у літописній оповіді ми маємо справу із дійсною подією, з описом того, як все відбувалося насправді. Як же сприймали вчинок митрополита сучасники? Або, словами авторів, «можно ли... рассматривать его поступок как коммуникативный акт, обращенный не только к Богу, но и хотя бы в какой-то мере — к современникам?» (128). Однозначної відповіді на це запитання автори не дають, як не пропонують і єдиного «адресата» «комунікативного акту»:

чернігівський єпископ Антоній, грек, свідомий візантійської традиції, прочитав його належним чином як рідкісний, але відомий аскетичний вчинок; наївні чернігівці — як дивовижний і страхітливий своєю незбагненністю; суперник Константина Клим Смолятич — як докір за гоніння.

Будь-який зв'язок із поруганням тіла Ігоря Ольговича автори відкидають, вважаючи схожість двох епізодів мінімальною і несуттєвою, а подробиці — й зовсім відмінними. Це, однак, позбавляє вчинок Константина початкового мотиву. Що саме подвигло його обрати настільки екзотичний, а на Русі просто невідомий спосіб смерті? Адже він не був ні аскетом, ні самотником, якому природно спадала б думка увінчати свої подвиги ще й таким шокуючим вчинком. У відриві від епізоду з Ігорем Ольговичем «комунікативність» вчиненого митрополитом практично зникає: подія стає спектаклем для єдиного глядача, грека Антонія, здатного вірно відчитати її смисл. Між тим, автори передбачають ширшу публіку, яка включає й Кліма Смолятича. У такому разі, Клим мусив прочитати вчинок Константина як спрямований проти нього особисто (як докір? звинувачення? засудження? нагадування?). А, між тим, якщо вчинок Константина був просто ізольованим випадком крайньої аскези (навіть якщо Клим міг знати про традицію), нічого з переліченого Клим у ньому не зміг би побачити.

Звичайно, обставини вбивства князя і наруги над його тілом та смерті й поругання тіла митрополита не можуть бути цілковито подібними (тим більше, що автори схильні трактувати літописні описи «реалістично»). Але для уподібнення двох смертей цього й не вимагається (як не вимагалось, скажімо, від страстотерпця, який імітує Христові муки, бути дійсно розіп'ятим на хресті). Такий зв'язок завжди *символічний* і встановлюється не за принципом абсолютної тотожності перебігу подій. (Так, Клавдій, король данський, упізнає свій злочин у розіграній перед ним п'єсі «Убивство Гонзаго», звичайно ж, не за цілковитою тотожністю деталей. «П'єса зображує вбивство, вчинене у Відні. Гонзаго — ім'я герцога, його дружина — Баптіста. Зараз побачите. Мерзенна історія. Та що нам з того? Вашої величності і нас, у кого сумління чисте, це не стосується», — запевняє його Гамлет).

Клим був не лише свідком смерті Ігоря, але одним з учасників і мало не винуватцем убивства. Клим, крім того, був причиною вигнання Константина з митрополії. Смерть застає Константина в Чернігові, де княжить рідний брат убитого Ігоря Святослав Ольгович, який трепетно ставився до пам'яті брата, тривалий час воював з Ізяславом, ледве примирився, а 1150 р. переніс мощі Ігоря до Чернігова.

Як вважають автори, шукати зв'язок між смертями Ігоря й Константина дослідників спонукало приурочення їх пам'ятей до того самого дня, вочевидь пізніше. Це не так. (Хоча свідчить, що мотив лежить на поверхні і легко був розпізнаний пізніми агіографами). На те були інші підстави.

У літописному описі смерті Константина є один мотив, необов'язковий і, здається, прямо чужий для традиції добровільного поругання тіла покійника. Як можна судити із наведеного авторами матеріалу, смисл заповітів завжди полягав у тому, щоб тіло дійсно віддали на поталу звірам і, таким чином, від нього не ли-

шилося й сліду. Між тим, як запевняє нас літопис, тіло Константина пролежало три дні й звіри не доторкнулися до нього. Це, звичайно, мотив агіографічний, по суті, стандартне перше чудо святого (про його можливе джерело, житійне, див. статтю П.П. Толочка у цьому випуску *Рутеніки*). Ця обставина змусила свого часу автора цих рядків припустити, що у варіанті *Лаврентіївського* літопису ми маємо справу з уламком агіографічного тексту, повний варіант якого представлений, наприклад, у *Московському літописному зводі XV ст.* В цьому останньому смерть супроводжується більшою кількістю чудес, серед них і землетрусом у Києві, від якого загинули мешканці. Ця подробиця робить досить заманливим зближення з *Одкровенням* Іоанна Богослова 11: 1–13, а саме фрагментом про двох свідків, убитих Антихристом і кинутих серед міста на три дні (і трѣпы ѣхъ ѡстѣвѣтъ на стѣгнахъ града великаго... И зрѣти имѣтъ ѡ людїи и племѣнѣ, и ѡ ѣзыкъ и колѣнѣ, тѣлесѣ ѣхъ днїи трїи и полѣ, и трѣпы ѣхъ не ѡстѣвѣтъ положити во гробѣхъ, Йоан, 11: 7-8). У третій же день буде землетрус (И въз часъ тѣи трѣхъ бѣгѣтъ вѣлїи, и десѣтаѣ часть града падѣ, и погнѣе трѣгомѣ имѣнѣ человекѣскихъ едѣмь тысащѣ: и прѣѣи прїстрѣши бѣша и дѣша слава бѣѣ немѡѣ, Йоан, 11: 13). Звичайно, древнє походження варіанту *Московського літописного зводу* довести важко. Воно може бути (як і гадають автори) подальшою розробкою теми, але, важливо, по-перше, що в агіографічному ключі, а, по-друге, автор обробки (залучаючи *Апокаліпсис*) має на увазі ще одну смерть, на яку мали натякати знамення. З іншого боку, виникнення житійної повісті саме у XV ст. в Москві доволі сумнівне. У цьому столітті важко уявити, кого б цікавив маловідомий князь та його смерть у «литовському» Києві, як, зрештою, і смерть Константина у «литовському» Чернігові.

Як би там не було, варіант *Лаврентіївського* літопису свідчить, що від самого початку смерті Константина (до якої б традиції насправді не апелювала його «духовна») було надано житійного характеру. Його смерть подано як різновид мучеництва. Тут, очевидно, немає суперечності. Зрештою, й автори рецензованої книги зазначають, що «добровольное желание отдать свое тело на поругание является частью более общей практики аскезы как имитации мученичества» (90).

Четвертий нарис — «Время жить и время умирать: Текстология древнейших русских летописей или княжеская семейная традиция?» (138–151) — присвячено обставинам смерті, а, вірніше, літописним інтерпретаціям цих обставин, київського князя Святослава Всеволодовича. Починаючи з Юрійового дня князь тяжко хворів, їздив на поклоніння до різних церков у сподіванні зцілення. Центральним сюжетом для авторів є діалог, що відбувся напередодні смерті між князем та його дружиною. Князь нібито спитав: коли буде день св. Маковеїв? Княгиня відповіла: у понеділок. Князь сказав: я вже не дждусь того. Чому для Святослава таким важливим був цей день, 1 серпня? Літописець зазначив причину — у той день помер батько Святослава, Всеволод Ольгович. І справді, *Інатіївський* літопис датує його смерть 1 серпня. Більше того, 1 серпня помер також і дід Святослава, Олег Святославич. Отже, виходило б, що для трьох поколінь родини то був фатальний день. Автори, однак, зазначають, що згідно із *Лаврентіївським* літописом Всеволод Ольгович помер 30 липня (що вони вважають більш вір-

ним). Це близько, але не цілком збігається із стрункою картиною, змальованою у Київському літописі.

Эти противоречия, — зазначають автори, *—* *невольно заставляют нас заподозрить, что совпадения дат кончины различных лиц в пределах Ипатьевского свода — дело рук одного из его составителей или переписчиков, а вся фактографическая последовательность, подкрепляющая рассказ под 1194 г., оказывается искусственной. Стало быть, весьма шаткими становятся и предположения о том, что князь Святослав верил в неизбежное совпадение собственной смерти с днем свв. Маккавеев. Реплика же составителя Ипатьевской летописи, помещенная под 1194 г., в таком случае являет собой исключительно продукт представлений и воображения самого летописца, под который он или позднейшие сводчики задним числом подгоняют даты (145–146).*

Ці спостереження, які ведуть до висновків про літописну статтю як передусім майстерно написаний літературний текст, можна дещо розвинути, підкріпивши також і спостереженнями над внутрішньою хронологією оповіді. Для авторів це, зрозуміло, тема бічна, вони лише відзначають, що «отсчет времени в рассказе... начинается с Юрьева дня» (140) та що «действия князя следует понимать как подготовку к празднованию их [Бориса і Гліба — О.Т.] памяти 24 июля» (141).

Між тим, здається, маніпуляція із хронологією — ще один прийом автора оповіді. З неї, строго кажучи, не зразу стає ясно, про яке із борисоглібських свят ідеться. Події починаються невдовзі після Юрієва дня (23 квітня) («возвратиса Сѣтослав ис Карачева съ Юрьева днѣ . и ѣхаша [...] и поиде в насадѣхъ по Деснѣ Сѣтослав же пришедь в Къевъ . и еха к Вышегороду в патницу»). Далі у статті 1194 р. подано лише вказівки на дні тижня, так, що може скластися враження, ніби події розвиваються стрімко. У такому разі, здається, ніби «празникъ стоую моученикоу» — це 2 травня, перенесення мощей Бориса і Гліба. Прикметно, що 1072, 1115 та 1194 рр. свято припадало на неділю. Крім того, поклоніння саме в цей день для Святослава Всеволодовича було б важливе й родинною традицією: під час перенесення мощей у 1072 р. прадід і тезка Святослава, Святослав Ярославич, намагався зцілитися від «вреда» (від якого, зрештою і помре), прикладаючи руку св. Гліба до недужого місця: *дръжацию стаго роукоу прилагаше къ вредоу. нмъже болаше на шни н къ очнма н къ теменн* (Бугославський С. *Україно-руські пам'ятки XI–XVIII ст. про князів Бориса і Гліба (Розвідка й тексти)*. К., 1928, 161). Таким чином, з опису подальшого виходило б, що князь питав про св. Маковеїв у понеділок, 3 травня. Але в такому випадку відповідь княгині — «в понеділок» — звучить дещо дивно, адже Маковеї відзначаються 1 серпня й до них, отже, залишалося ще повних три місяці. Судячи з того, що Святослав помер у липні, його діалог із дружиною відбувався після іншого борисоглібського свята — 24 липня (від якого до Маковеїв, дійсно, залишався б один тиждень). 24 липня у 1194 р. також припадало на неділю. У літописі лише одне із борисоглібських свят марковане якоюсь родинною (для Святослава Всеволодовича) подією, перенесення 1072 р. Схоже, отже, що літописець, свідомо затуманюю-

чи дійсну хронологію прощ князя, спокусився можливістю створити у читача враження ще однієї родинної традиції. Те, що літописець відверто грається із борисоглібською символікою, очевидно: князя везуть спочатку на санях, потім в «насаде» (на санях несли св. Бориса, в «насаде» — св. Гліба).

П'ятий, останній, нарис книжки — «Христос Пантократор на печаті Мстиславової грамоты» (152–166) — присвячений печатці Ярослава Всеволодовича, привішений до знаменитої Мстиславової грамоти. Із цією печаткою пов'язано декілька загадок. Головну із них — чому грамота, видана Мстиславом Володимировичем на початку XII ст. скріплена печаткою його далекого нащадка з XIII ст. — нещодавно блискуче розв'язав О.О. Гіппіус (Гиппиус А.А. Загадки Мстиславової грамоты. *Miscellanea slavica. Сборник к 70-летию Бориса Андреевича Успенского* [Труды по филологии и истории]. Сост. Ф.Б. Успенский. М., 2008, 109–129). Спроба розгадки ще однієї «тайни» — чому на печатці Ярослава Всеволодовича, всупереч традиції зображати патрональних святих власника та його батька, міститься зображення Христа-Пантократора — запропонована в даній статті. Ключ до розгадки автори знаходять у «слов'яно-грецькому семантичному комплексі «Пантократор/Вседержитель» (162). Як гадають дослідники, князь не збирався відмовлятися від звичаю. «Эпитет *Пантократор / Вседержитель* чрезвычайно эффектно передает здесь славянское династическое имя *Всеволод*, символическим образом усиливая и обобщая его внутреннюю форму, смысл и значение» (163).

На жаль, рецензія, навіть багатослівна, не може вірно відтворити усього змісту книжки, що залишається складнішим і цікавішим за будь-який переказ. Інший читач знайде в книжці роздуми і спостереження, які, можливо, пройшли повз увагу рецензента. На те немає ради. Можна лише сподіватися, що запропоновані тут коментарі стануть йому в пригоді.

Олексій Толочко